

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

XACƏ NƏSİRƏDDİN TUSİ

TƏZKİRƏ

(Ağazü əncam)
(Məbdə' və məad)

Bakı – 2002

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının ___ tarixli ___ №-li iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

Fars və ərəb dillərindən çevirən, ön sözü, çıxarış və şərhləri yazan: Əmirşah Babaşah oğlu Əmirəhmədov.

Redaktor: Məmməd Adilov

Rəyçi:

Kompüter icraçısı: Elxan Rüstəmov

Məhəmməd ibn Həsən Nəsirəddin Tusi. «Təzkirə («Ağzı əncam», «Məbdə' və məad» – «Başlangıç və son»). Bakı, _____, 2002, ___ səh.

Bəşəriyyətin fikir tarixində danılmaz rolu olmuş Azərbaycan oğlu, öz dövrünün görkəmli filosofu, alimi və dövlət xadimi Nəsirəddin Tusinin mətni fars və ərəb dillərində olub üç adla tanınan «Təzkirə» əsəri müəllifin dini-fəlsəfi görüşlərini və islam dininin fəlsəfəsini öyrənmək üçün çox qiymətli bir qaynaqdır. Əlyazması Azərbaycanda olmayan bu əsər hicri-şəmsi tarixlə 1366-cı (miladi 1988-ci) il İran nəşrindən tərcümə olunmuşdur. Fəlsəfə, din, ictimai fikir tarixi mütəxəssisləri, eləcə də bu sahələrlə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulur.

ÖN SÖZ

Məhəmməd ibn Həsən Nəsirəddin Tusinin «Təzkirə» («Ağazü əncam», «Məbdə' və məad» – «Başlanğıc və son») əsəri və onun Azərbaycan türk dilinə tərcüməsi haqqında.

Əvəzsiz alim və görkəmli dövlət xadimi olmuş Azərbaycan oğlu Xacə (Xoca) Nəsirəddin Tusinin (18.02.1201-25.06.1274) elmi irsi çox geniş və əhatəli olub öz zamanında yaxşı sistemləşdirilmədiyindən, yaxud ötən əsrlər onların sistemini qismən pozduğundan bu günkü tədqiqatçılar bəzən onun ayrı-ayrı əsərləri ilə bağlı müəyyən yanlış nəticələrə gəlirlər. Alimin əsərlərinin sayının və adlarının hələ də tam dəqiqləşdirilmədiyi faktı bu fikrin isbatı üçün kifayətdir.

Bunun bir səbəbi N.Tusi irsinə mövsümi – yubileyqabağı kompaniyalar şəklində müraciət olunmasıdır, başqa səbəbi bu işə onun yazıb-yaratdığı dilləri, bilməyən yaxud bəhs etdiyi elm sahələrindən anlayışı olmayan tədqiqatçıların girişməsidir. Yeri gəlmişkən, bu, təkcə N.Tusinin yox, başqa Orta əsrlər dövrü simalarının yaradıcılığına münasibətdə də özünü göstərir.

N.Tusinin irsindəki belə dolaşıqlardan biri onun «Təzkirə» əsərinin həm də «Məbdə' və məad» və «Ağazü əncam» adları ilə tanınmasıdır. Ərəb sözü olan «təzkirə» – nəsihət, öyüd, yaddaş, qeyd mə'naları verir. Məsələn, Qur'ani-Kərimin əl-İnsan (İnsan) surəsinin 29-cu ayəsində belədir: «İnnə hazihi təzkirətün, fəmən şaa-t-təxəzə ilə rəbbihi səbilən» – «Düzü, bu bir öyüddür, kim istəsə seçəcək bir yolu [ki, o yoldur] Tanrısına aparan».¹

Bu əsərlə maraqlanmağım Məhəmməd Füzulinin «Mətləü-l-e'tiqadi fi mə'rifəti-l-məbdəi və-l-məadi» əsəri ilə bağlı tədqiqatımdan irəli gəlmişdir; «məbdə'» və «məad» məfhumlarını,

¹ Qur'ani-Kərimdən ayələrin tərcüməsi tərcümə müəllifinindir. 29 və 30-cu cüz'lərdən (bölmələrdən) olan ayələrin poetik-filoloji tərcümələri

onları bildirən bu terminləri dəqiq anlamaq ehtiyacı onların başqa müəlliflərdə necə dəyərləndirilməsini aydınlaşdırmaq zərurətini ortaya çıxarmış, nəticədə Əbu Əli İbn Sinanın (980-1037), Mühəmməd ibn Əbdülkərim əş-Şəhrəstaninin (1075-1153) və sonrakı əsrlərin bir neçə mütəfəkkirinin, o cümlədən N.Tusinın «Məbdə' və məad» adlı əsərləri olduğunu özüm üçün aşkar etmişəm. Bunu aydınlaşdırmağa çalışarkən görürük ki, İbn Sinanın həmin əsəri haqqında çox söhbət etməklə yanaşı, ondan «Seçilmiş əsərləri»nin rus dilində mə'lum nəşrinin 1-ci cildində bir neçə sitat da gətirilir. Bundan başqa, onun «Məad» əsəri də olduğu göstərilir və eyni mövzuda «Osvehenie» (Azxavie) əsərinin tərcüməsi verilir. Şəhrəstaninin bu adlı əsərinin bizə gəlib çatmadığı mə'lum olur. N.Tusinın bu adlı əsər yazdığı ilk baxışda şübhə doğurmağa başlayır. Çünki əsərin əlyazması əlimizdə olmadığından onun İran nəşrinə dair kataloqlara baş vurur və alimin «Ağazü əncam» adlı əsərinin 1366-cı (yəqin ki, hicri-şəmsi tarixlə, yəni miladi 1988-ci) ildə Ayətullah Həsən Həsənzadə Amilinin şərhləri ilə birlikdə edilmiş nəşri haqqında mə'lumat alır. Bu nəşr Azərbaycan Elmlər Akademiyası mərkəzi Elmi Kitabxanasının Şərq Ədəbiyyatı şö'bəsində F7667 şifrəsi ilə mövcuddur.

Əsərə fars dilində verilmiş bu ad onun məzmunundan irəli gəlsə də, yaxşı olardı ki, «Təzkirə» (Ağazü əncam), heç olmasa «Ağazü əncam» – (Təzkirə) şəklində yazılıydı. Onda haqqında danışılan dolaşıqlıq baş verməzdi. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazım idi ki, əsər fars dilində yazılmışsa da, Qur'andan və Sünnədən gətirilmiş sitatlar hamısı orijinalda – ərəb dilində verilmiş, ola bilsin, elə bunun tə'siri altında «başlanğıc» və «son» məfhumlarını ifadə edən sözlər də ərəb dilində – «məbdə'» və «məad» kimi verildiyindən əsər artıq «Məbdə' və məad» adı ilə tanınmışdı, ona üçüncü – farsca adı vermək bu dolaşıqlığı daha da artırmalı idi. Həm də ümumiyyətlə Orta əsrlər dövründə yazılmış fəlsəfəyə və ilahiyyətə aid əsərlərin əksəriyyətinin adlarının, əsərlərin özlərinin yazıldığı dildən qay

olmayaraq, ərəb dilində olduğu danılmaz bir faktdır. Bu, fars dilində yazılmış əsərlərə daha çox aiddir.

Əsərin «Təzkirə» adından çıxış edib çox mülahizələr yürütmək olardı, lakin Həsən Həsənzadə Amilinin bu risaləyə yazdığı şərhlərə müqəddiməsində dedikləri «Öyüd» adı üzərində dayanmağa əsas verir: «Bu risalə əvvəldən «Ağazü əncam» («Başlanğıc və son» – Burada və bundan sonra bütün orta və kiçik mö'tərizələrdə verilən aydınlaşdırıcı əlavələr tərcüməçinindir.) adı ilə şöhrət tapmışdır. Belə ki, Seyid Heydər Amili «Camiü-l-əsrar»da («Sirr toplusu»nda) onu «Ağazü əncam» adlandırmışdır. Lakin möhtərəm Xacə (N.Tusi) [özü] onu «Təzkirə» («Nəsihət», «Öyüd», «Yaddaş», «Qeyd») adlandırmışdır ki, bu da başlanğıc və son haqqında öyüd deməkdir. Belə ki, həmin mətnin girişində bir neçə yerdə işlənmiş bu ad bu qiymətli ayə ilə möhkəmləndirilmiş və təsdiq olunmuşdur: əl-İnsan surəsi, 29-cu ayə (tərcüməsi yuxarıda verilmişdir)».

Sonra nəşrə «Başlanğıc və son» («Ağazü əncam») risaləsi haqqında» adlı ön söz yazmış adı göstərilməyən, yəqin ki, nəşrə məs'ul şəxs belə davam edir: «Bu risalə əslində insanın hər (iki) dünyada vəziyyəti haqqındadır. Yalnız ikinci və on yeddinci fəsillərdə və bə'zi başqa yerlərdə müəyyən münasibətlə ixtisarla və yığcam şəkildə başlanğıc, yəni Ucalardan Uca Allahın [yaradılışa] başlanğıc verməsi və insanın ilk yaradılışdan gəlişinə işarə var. [Bunlar da], məsələn, Şeyx Rəisin (İbn Sinanın) və Mövla Sədranın¹ başlanğıc (məbdə') haqqında bəhs etdikləri «Başlanğıc və son» («Məbdə'və məad») əsərlərində olduğu kimi deyil. Buna görə də bu risaləni ruhu tanımaq (bilmək), yəni ruhşünaslıq haqqındakı risalələrdən biri kimi tanıyıb bilməyimiz (qəbul etməyimiz) düzgündür».

¹ Şirazi Sədrəddin Məhəmməd bin İbrahim. «Sədrülmütəəllihin» – İlahiyyat filosoflarının başçısı kimi də xatırlanır. 1640-cı ildə Bəsrədə

Mövla Sədranın bu adlı əsəri ilə tanış deyiləm, İbn Sinanın əsəri ilə müqayisəyə gəlincə, bu müəllifin onun haqqındakı fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil, çünki Şeyx Rəisin əsəri ilahiyyat məsələlərindən də bəhs edən bir fəlsəfi əsər olduğu halda, N.Tusunin əsəri müəllifinin dini dünyagörüşünü əks etdirən sırf ilahiyyat əsəridir. Artıq bu fikrin doğru olub-olmadığını yoxlamağa Azərbaycan türk dilini bilən hər kəsin imkanı var.

«Ön söz» müəllifinin bu risaləni konkret olaraq ruşunaslıq risaləsi adlandırması ilə isə tam razılaşmaq olmaz, çünki burada alimin təkcə ruhla bağlı deyil, habelə ilahiyyatın əksər məsələləri ilə bağlı fikirləri öz əksini tapmışdır. Bunu əyani görmək üçün əsərin fəsilələrindən bir neçəsinin adını xatırlatmaq yetər:

I fəsil: Axirət yolu və onun yolçuları haqqında.

II fəsil: Başlanğıc və son, ilk yaradılışdan gəlib sona çatma, Qədir gecəsi və Qiyamət günü haqqında.

III fəsil: Hər iki dünya, insanların bu dünyadakı və o dünyadakı dərəcələri.

IV fəsil: Axirətin məkanı və zamanı haqqında və s. və i.a.

Əsərin adının fars dilində tərcümədə verilməsi bir məsələ üzərində düşünmək imkanımızı artırır. Bu, sözlərin terminləşməsi prosesinin məcburi və təsadüfi deyil, zəruri və qanunauyğun bir proses olduğunun təsdiqidir. Müqayisə üçün M.Füzulinin «Mətləü-l-e'tiqad...» əsərinin tərcüməçilərinin onun adındakı «məbdə» və «məad» sözlərini necə tərcümə etdiklərinə nəzər yetirək:

1. «Varlığın başlanğıc ve sonu konusundakı doğru inancın – bir güneş kibi – doğduğu, görüldüyü yer» (Ankara – 1962).

2. «– mənşə və qayıdış yerini tanımağa aid (e'tiqada giriş)» (Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, 5-ci cild. Bakı – 1985).

3. «Başlanğıc və sonun idrakı barədə baxışın mənbəyi» (Füzuli. «Mətlə' əl-e'tiqad», Bakı – 1987).

Göründüyü kimi, tərcüməçilər M. Fizulinin əsərinin ikinci tərcüməçisindən başqa, N. Tusinin və M. Fizulinin işlətdikləri eyni terminləri tərcümə edir, başqa sözlə desək, öz ana dillərinin müvafiq sözlərini, ola bilsin özlərindən asılı olmayaraq terminləşdirirlər. Bu ondan irəli gəlir ki, tərcüməçi çevirdiyi mətnin izahsız anlaşılmasını istəyir. Belə demək olar ki, ictimai tələbin ödənməsinə cəhd müəyyən tarixi dövrlərdə dilin söz almaq hesabına inkişafını zəruri edirsə, başqa dövrlərdə həmin tələblə alınma sözlərin ana dilinin imkanları hesabına sıxışdırılması, sıxışdırılıb kənarlaşdırılan alınma söz termin isə, onun əvəzinə ana dili sözünün terminləşməsi baş verir. Əslində əsasən ərəb, bəzən də fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı bir ərəb və ya fars sözünün dilimizə həmin dillərin başqa bir – artıq dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözü ilə "tərcümə" edilməsi bu ehtiyacın daim gündəmdə olmasından xəbər verir. M.Fizulinin əsərinin adının ikinci tərcüməsində "məbdə" sözünün elə ərəb sözü olan "məşə" sözü ilə, «məad» sözünün isə ana dilimizin «qayıdış yeri» deyimi ilə – kalka üsulu ilə tərcüməsi bu deyilənlərin parlaq sübutudur. Bu mə'nada N.Tusinin «Şərh "əl-İşarat..."» əsərinin çapa hazırlanan tərcüməsinin müəllifi S. Bayramovun və son dövrün bir çox müəlliflərinin ana dilini yabancı sözlərdən təmizləmək və öz sözlərimizi terminləşdirmək üçün göstərdikləri sə'yələr başadüşüləndir. Lakin mən bunun qondarma sözlər hesabına deyil, dilin lüğət tərkibindəki sözlərin fəallaşdırılması hesabına, özü də hədd gözləmək şərti ilə edilməsinin tərəfdarıyam. Tərcümə sənəti həm bu işin yerinə yetirilməsi üçün şərait yaradır, həm də onun mexanizmini verir. N.Tusinin "Təzkirə" əsərinin elmi dəyəri, onun tərcüməsinin Azərbaycan elminə və dilinə nələr verə biləcəyi haqqında çox danışmaq lazım gəlir. Sözü uzatmamaq üçün əsərdən alimin dini dünya görüşünün əsas məqamlarından birini və onun Qur'an və Sünnə mətnlərindən iqtibaslar gətirərkən də mə'nada riyazi dəqiqliyi gözləyə bilməyəcəyini də qeyd etməyi istəyirəm.

təklif edirəm: «Başlanğıcın (yaradılışın) məqsədi olan, Allahın salamı olmuş Musa (və ya Musa əleyhissəlam) mənzil sahibi (Allahın vəhy göndərdiyi peyğəmbər) və işığın batma yeri olan qərbin sahibidir: "Biz Musaya əmr (peyğəmbərlik) verəndə sən qərb tərəfdə deyildin" [əl-Qəsəs (Hekayət), 44]; «Uca Allahın yazdığı ilk şey Tövrətdir» (Hədis).

Allahın salamı olmuş İsa təvil sahibi (Musaya göndərilən vəhyin izahı-təfsiri göndərilmiş peyğəmbər) və işığın çıxma yeri olan Şərqlin sahibidir: «Kitabda (Qur'anda) Məryəmi də xatırlat: onda ki, o öz ailəsindən uzaqlaşmış şərqlə qərbdəki bir yerə çəkilməmişdi» [Züxrüf (Bər-bəzək), 61].

Allahın salavatı və salamı olmuş Məhəmməd bunların hər ikisini özündə birləşdirmişdir. O, bir cəhətdən bunların ikisinin arasında orta yer tutur, başqa bir cəhətcən ikisindən də uzaqdır... O, ona görə bunların ikisinin arasında orta yer tutur ki, əgər dünyanın ortasından Qərbə üz tutanda (çevirəndə) istiqamət Musanın qibləsinə olur, Şərqlə üz tutanda İsanın qibləsinə, bunların ikisinin arasına üz tutanda istiqamət özünə və ailəsinə Allahın salavatı və salamı olmuş Məhəmməd əl-Mustafanın qibləsinə olur: "Şərqlə Qərbin arasında mənim qibləmdir" (Hədis). O (onun qibləsi) bunların hər ikisindən ona görə uzaqdır ki; "Doğrusu, o nə şərqlə, nə qərbdə olmayan [bir ağac]-dır." [ən-Nur (İşiq), 35]; «Doğrusu bunda düşünüən adamlar üçün dəlillər var» [ər-Rə'd (Göy gurultusu), 3; əl-Casiyə (Diz çökənlər), 13; ər-Rum (Rumlular), 21; əz-Zümər (Dəstələr), 42]».

Qeyd edirəm ki, əsərin orijinalında ayə və hədislər ərəb dilində olduğundan naşir onların tərcüməsini çıxarışlar şəklində verməli olmuşdur. Bu, eyni qrafik sistemdə olan fars-ərəb mətni üçün problem deyil. Lakin kiril, yaxud latın qrafikalı Azərbaycanca mətndə ayələrin və hədislərin transliterasiyasını verib çıxarışda tərcümə etməyin bir məntiqi olmadığını, bunun yalnız işin həcmi artıracağını nəzərə alıb onların tərcümələrini mətnin daxilində verirəm. Əvvəlki parçada da görünən bu mənzərəni bir daha müsbət etməyə çalışdım. Hədislərin tərcüməsini də eyni qrafik sistemdə verdim.

qayəsini əks etdirən bir parçanı dadiqqətə çatdırmağı faydalı bilirəm. Bu, «Başlanğıc və son, ilk yaradılışdan gəlib sona çatma, Qədir gecəsi və Qiyamət günü haqqında» adlı ikinci fəslin başlanğıcıdır:

«Başlanğıc ilk yaradılışdır, son isə o yaradılışa qayıtmaqdır: "Öz üzünü Allahın ilk yaradılışdan insanları yaratdığı sırf təkallahlı (hənif) dinə tut. Allahın yaratdığı dəyişməz – doğru din budur" (ər-Rum, 30). Çünki əvvəl Allah vardı, heç nə yox idi: "Allah var idi, Onunla birlikdə heç bir şey yox idi" (Hədis). Sonra [Allah] yaradılmışları yoxdan var etdi: "Axı mən səni, səndən əvvəl heç bir şey olmadığı halda, yaratdım" (Məryəm, 9). Sonra da yaradılmışlar yox olacaq, Allah [var olaraq] qalacaq: "Onun (Yerin) üstündəki hər kəs yox olacaq, [yalnız] sənin böyük və möhtərəm Tanrın Özü qalacaq" [ər-Rəhman (Bağışlayan), 27]. Beləliklə, yaradılmışların (varlıqların) yoxluqdan sonra var olmaları yaradılışın başlanğıcı olduğu kimi, varlıqdan sonra yoxolma da onların sonudur; gəlmək və getmək bir-birinin qarşılığı (əksi) olduqları halda, hər birinin o birinin eyni də ola bildikləri kimi: "İlk yaradılışı (insanı) yaratdığımız kimi, onu yenidən də yarada bilərik" [əl-Ənbiya (Peyğəmbərlər), 104]. Buna görə də başlanğıc haqqındakı hökmdə Allah soruşur, insanlar cavab verir: " – Mən sizin Tanrınız deyiləmmi? Dedilər: – Bəli [, Tanrımızsan]!" Son haqqındakı hökmdə isə Allah soruşur, elə Özü də cavab verir: "Bu gün hökm (ixtiyar) kimindir? – Bir və hər şeyi Özünə tabe edən Allahın!" [Ğafir (Günahlardan keçən); Mü‘min, 16]. İnsanlar əvvəldə Allahdan vücuda gəldikləri, [ondan əvvəl] olmadıqları, sonra var olduqları üçün, varlıqdan sonra Allaha qayıdır:" Tanrının yanındadır qayıdış, sözsüz [, inan]. "[əl-Ələq (Qan laxtası), 8], daha sonra yox olurlar: "Onun Özündən başqa hər şey həlak olur" (əl-Qəsəs, 88); "Başlanğıc Ondandır, [son] qayıdış da Onadır"¹.

¹ Farsca çapda ayənin davamı kimi gedən bu ifadə ayədən deyil. *Ünvanı: "Başlanğıc və son, ilk yaradılışdan gəlib sona çatma, Qədir gecəsi və Qiyamət günü haqqında" adlı ikinci fəslin başlanğıcıdır.*

Yoxluğun birincisi (əvvəli) Cənnətdə olmuşdur ki, Adəm orada vücuda gəlmişdir: "Sən qadınla birlikdə Cənnətdə sakin ol!" [əl-Bəqərə (İnək), 35]. Varlıq isə yoxluqdan [bu] dünyaya gəlməkdir: "Hamılıqla oradan enin!" [əl-Bəqərə, 38]. [Hər şeyin] birləşərək yoxa çıxmasından ibarət olan ikinci yoxluq da Cənnətdədir (Cənnət yoxluğudur) ki, birləşmiş (ümumi) qayıdış yeri (son) oradadır: "Öz Tanrının yanına qayıt sən razılıqla, razı ol özündən. Gəl ol bəndələrimdən, Cənnətimə buyur sən" [əl-Fəcr (Dan), 28-30]. Cənnətdən [bu] dünyaya gəlmək kamillikdən nöqsana üz tutmaq (yönəlmək) və [ilk] yaradılışdan (fitrətdən, yaradılış yerindən) düşməkdir. Şübhəsiz, insanların Yaradandan (Xaliqdən) çıxması bu üsuldan başqa [bir üsulla] mümkün deyil. [Bu] dünyadan Cənnətə getmək isə nöqsandan kamilliyə üz tutmaq və [ilk] yaradılışa çatmaqdır. Şübhəsiz, insanların Yaradana qayıdışı bu üsuldan başqa bir üsulla baş tutmaz: "Allah yaradılmışları yoxdan yaradır, sonra onları yenidən dirildir, sonra [da] Onun yanına qayıdacaqsınız" (ər-Rum, 11)».

Əsərin tərcüməsindən gətirdiyim bu parçadan sonra tərcümə mətninin xüsusiyyətləri haqqında bir neçə kəlmə demək yerinə düşər. Göründüyü kimi, mətnə orta mö'tərizələrdə bərpædici və tamamlayıcı müdaxilələr (interpolyasiyalar) və kiçik mö'tərizələrdə çoxlu sayda müxtəlif məqsədli əlavələr edilmişdir. Mətnin tam anlaşıqlı olmasına xidmət edən bu tərcümə detallarından olan müdaxilələr mətnin tərkib hissəsi kimi verildiyindən sitat gətirilərkən buraxılması mətnin təhrifinə səbəb ola bilər. Kiçik mö'tərizələr isə (Qur'an surələrinin adlarını ayıranlardan başqa) içərisindəki sözlərlə birlikdə, sitat gətirənin seçiminə görə, buraxıla bilər və belədən mətn öz sağlamlığını qoruyub saxlayır. Bu əlavələr həm də, demək olar ki, mətnə daxil edilmiş özünəməxsus bir izahlı lüğət funksiyası daşıyır. Ona görə də nəşrə müstəqil lüğət bölümü əlavə etməyi lazım bilmirəm.

sözü isə cəmi bir dəfə bu ayədən üç ayə qabaqda (əl-Qəsəs, 85)

Gələcəkdə kiminsə belə bir arzusu olsa, mənəcə, heç bir başqa mənbəyə müraciət etmədən mətndə verilmiş əlavələr əsasında bu arzunu reallaşdırma bilər.

Burada məqsəd Xacə Nəsirəddin Tusinin dini-fəlsəfi görüşləri haqqında ətraflı mə'lumat, yaxud onun «Təzkirə» («Başlanğıc və son») əsərinin fəlsəfi təhlilini vermək deyilsə də, qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər, öz müəllifinin dini-fəlsəfi görüşlərini əks etdirməklə yanaşı, bu gün filosofları çox düşündürən «islami fəlsəfə», «islam fəlsəfəsi», «İslamın fəlsəfəsi» anlayışları arasından üçüncünün seçilməsini əsaslandıran bir sanballı fəlsəfi əsərdir. Dinə fəlsəfi yanaşmanın ali nümunəsi olan bu traktatda müəyyən mübahisə doğuran məsələlər və üslub xətalrı varsa da, o öz müəllifi və onun fikir dünyası haqqında bu məqsədlə yazılmış və yazılacaq neçə-neçə kitabdan daha artıq, daha dəyərli biliklər verir. Odur ki, böyük Azərbaycan oğlu Nəsirəddin Tusini yaxşı tanımaq, onun irsindən faydalanmaq üçün hər şeydən əvvəl əsərlərini ana dilimizə tezliklə çevirməyin yolları üzərində düşünməliyik.

Onun uca adı ilə.
"Başlanğıc və son" risaləsi haqqında.
(İran nəşrinə nəşirin ön sözü)

Xacə Nəsirəddin Tusi islam aləminin tərifə və vəsfə (təsvirə) sığmayan böyük alimidir. Onun tərcümeyi-halı əsərlərindən bir çoxunun müqəddimələrində, habelə onun haqqında yazılmış ayrı-ayrı kitablarda verilmişdir. Buna görə də biz burada yalnız haqqında bəhs etdiyimiz "Başlanğıc və son" risaləsinə Ayətullah Həsənzadə Amilin bu risaləyə yazdığı şərhlərin müqəddiməsində göstərdiyi bir neçə fikri misal gətirməklə kifayətlənəcəyik. O buyurmuşdur:

Bu risalə əvvəldən "Ağazü əncam" ("Başlanğıc və son") adı ilə şöhrət tapmışdır. Belə ki, Seyid Heydər Amili "Camiül-əsrar"da ("Sür toplusu"nda) onu "Ağazü əncam" adlandırmışdır. Lakin möhtərəm Xacə, [özü] onu "Təzkirə" ("Nəsihət", öyüd, "Yaddaş") adlandırmışdır ki, bu da başlanğıc və son haqqında nəsihət, öyüd, yaddaş deməkdir. Belə ki, həmin mətnin girişində bir neçə yerdə işlənmiş bu ad bu qiymətli ayə ilə möhkəmləndirilmiş və təsdiq olunmuşdur: "Düzü bu bir öyüddür, kim istəsə seçəcək bir yolu [ki, o yoldur] Tanrısına aparan" (əl-İnsan, 29).

Bu risalə əslində insanın hər [iki] dünyadakı vəziyyəti haqqındadır. Yalnız ikinci və on yeddinci fəsillərdə və bə'zi başqa yerlərdə müəyyən münasibətlə ixtisarla və yığcam şəkildə başlanğıc, yə'ni Ucalardan Uca Allahın [yaradılışa] başlanğıc verməsi və insanın ilk yaradılışdan gəlişinə işarə var. [Bunlar da], məsələn, Şeyx Rəisin¹ və Mövla Sədranın başlanğıc haqqında bəhs etdikləri "Başlanğıc və son" ("Məbdə və məad") əsərlərində olduğu kimi deyil.

Buna görə də bu risaləni ruhu tanımaq (bilmək), yə'ni ruhşünaslıq haqqındakı risalələrdən biri kimi tanıyıb bilməyimiz (qəbul etməyimiz) düzgündür.

¹ İbn Sina

İlahi (transsendental) hikmət elminin mə'xəzlərindən və məsdərlərindən (qaynaqlarından) biri olan «Başlanğıc və son» risaləsi Sədrilmütəəllihinin «Əsfar»³ əsərində də mə'lum və məşhur bir mənbə kimi xatırlanır. O, "Əsfar"ın ilahiyyətə dair yeddinci bölümünün («mövqif»inin) bir neçə fəslində, habelə "Əsfar"ın özünün on birinci babının (hissəsinin) əksər fəsillərində bu risaləyə nəzər salır. Hətta çox yerdə Xacənin bu risalədə olan ifadələrini ərəb dilinə tərcümə etmiş və Xacəni bə'zi tədqiqatçılarla birlikdə xatırlatmışdır.

O yüksək dərəcəli alimin böyük şagirdi mərhum Feyz "Elm əl-yəqin"də öz ustadının yolunu davam etdirərək "Başlanğıc və son"un fəsillərindən və mətləblərindən (məsələlərindən, fikirlərindən) bir çoxunu öz qələmi ilə tərcümə və redaktə etmişdir. Bu, müqayisə, qarşılaşdırma apardıqda mə'lum olur. Gənc ilahiyyətçi özünün «Əsfar»a yazdığı şərhlərində o addan çıxış edərək fikir bildirir.

Naşir

³ Sədrəddin Şirazinin "əl-Əsfar əl-ərbə" ("Dörd səfər") əsəri (Bax: ASE, X, s.540) (Çox ehtimal ki, bu əsərin adı ASE-də yanlış tərcümə edilmişdir. Çünki elə buradakı zəngin olmayan mə'lumatdan əsərdə səfərlərdən deyil, əsərlərdən – kitablardan gedir, «əsfar» isə həm səfər, həm də əsər (kitab) mə'nəsinə gəlir).

(Giriş)

«Ey Tanrımız! Bizi doğru yola saldıqdan sonra ürəklərimizi haqdan döndərmə və bizə Öz mərhəmətindən bir pay ver; axı Sən, doğrudanda, hədiyyələr Verənsən! Ey Tanrımız! Sən doğrudan da, [olacağına] heç bir şübhə olmayan bir gün üçün insanları bir yerə toplayacaqsan. Axı Allah və'də xilaf çıxmaz!» [Ali-İmran (İmran ailəsi), 8-9].

Alqış (həmd) olsun o Yaradana ki, hər şey Ondan başlanır, Onda sona çatır. Əslində hər şey elə O özüdür. Peyğəmbərlərə, xüsusilə özünə və ailəsinə Allahın salavatı və salamı olmuş Məhəmməd peyğəmbərə salamlar olsun ki, onlar insanlara başlanğıca və sona gedən yolu (yolları) göstərənlərdirlər.

Əzizlərdən olan bir dost bu «Təzkirə»ni yazandan xahiş etdi ki, onda yaradılış işinin başlanğıcından «Kitab»da (Qur'anda) yazılan və Allahın salamı olmuş peyğəmbərlərin və övliyaların dili ilə söylənən Qiyamət, Cənnət, Cəhənnəm və başqa bu kimi şeylər haqqında nəzər əhlinin (uzaqgörən adamların, fikir adamlarının) müşahidə etdikləri qaydada bir qədər [mə'lumat qeyd olunmuş] olsun.

Doğrudur, bu xahişə əməl etməmək olardı. Çünki [mövcud, var] olan hər şey hər kəsə nəsib olmur. Bir kəs hər nəsibi (şeyi) görə bilmir, hər gördüyünü bilmir, hər bildiyini deyə bilmir. Belə ki, əgər görmək gözlə olur, bilmək əsərlə (tə'sirlə); əgər bilmək təsəvvürlə olur, demək xəbər verməklə (bildirməklə) ola bilər; əgər demək bildirməklə olur, yazmaq göstərmək və işarə etməklə ola bilər. Axı xəbər eşitmək gözlə görmək kimi deyil, [bəs] xəbər eyham və işarə ilə verilərsə necə? Amma görəndə ki, bununla onun xatiri xoş olar, bu məsələdə mümkün olan qədər yardım göstərməkdən başqa çarə qalmadı. Odur ki, əgər bu "Təzkirə" o əzizin (dostumun) istəyinə tam cavab verməsə, gərək (məni) üzrlü hesab edib qınamasın. Ondan başqa nəzər yetirənlər diqqətlə (razılıq gözü ilə) nəzərdən keçirib oxusunlar ki, bir nəzər görənlər onu düzəltməyi (işləb etməyi) və

saysınlar: "Müvəffəqiyyət qazanmağım yalnız Allahın köməyi ilə mümkündür, mən Ona arxalandım, Onun yanına qayıdacağam" [Hud, 88]; "Düzü, bu bir öyüddür, kim istəsə seçəcək bir yolu [ki o yoldur] Tanrısına aparan" (əl-İnsan, 29); «İstəyə bilməzsiniz, istəməz isə Allah. Düzü, Allah bir Müdrük Bilici oldu, inan!» (əl-İnsan, 30); «O, mərhəmət göstərir istədiyi hər kəsə, zalımlara bir əzab hazırlamış – ağrıdan» (əl-İnsan, 31); «İlahi! Bizə haqqı haqq kimi göstər, bizi haqq yolunun yolçuları et. Bizə batili (nahaqqı, yalanı) batil kimi göstər, bizi ondan uzaq et, bizə Öz qullarından seçməsinin hörmətinə Öz mərhəmətini göstər. Doğrusu, Sən hər şeyi bacararsan. Sən bizim bəsimizsən?» (dua).

Tələb olunan şeyi yazmağa başlarkən [bildirirəm ki,] bu "Təzkirə" [aşağıda adları çəkilən] iyirmi fəsildən ibarət olacaq:

I fəsil. Axirət yolu və onun yolçuları haqqında.

II fəsil. Başlanğıc və son, ilk yaradılışdan gəlib sona çatma, Qədir gecəsi və Qiyamət günü haqqında.

III fəsil. Hər iki dünya, insanların bu dünyadakı və o dünyadakı dərəcələri haqqında.

IV fəsil. Axirətin məkanı və zamanı haqqında.

V fəsil. Yaradılmışların toplanışı (həşr) haqqında.

VI fəsil. O, dünyada insanların siniflərə bölgüsü (təsnifatı), Cənnət və Cəhənnəm haqqında.

VII fəsil. Sirat [körpüsü] haqqında.

VIII fəsil. Əməl dəftərləri, möhtərəm katiblər, yaxşı və pis adamlara göydən mələklərin və şeytanların gəlişi (enməsi).

IX fəsil. Hesab çəkilməsi və hesab çəkilən adamların təbəqələri (təsnifatı).

X fəsil. Əməllərin çəkilməsi və tərəzi haqqında.

XI fəsil. Göylərin qatlanması (bükülməsi, qatları) haqqında.

XII fəsil. Sur çalınması və yerlə göyün yerlərinin dəyişməsi (dəyişəcəyi) haqqında.

XIII fəsil. Qiyamət günü baş verəcək hallar və insanların (yaradılmışların) Ərəsət meydanında (çölündə) duruşu.

XIV fəsil. Cənnətin və Cəhənnəmin qapıları haqqında.

XV fəsil. Cəhənnəm(in) qapıçıları (gözetçiləri) haqqında.

XVI fəsil. Cənnət çayları və Cəhənnəmdə onların əvəzi [olacaq şeylər] haqqında.

XVII fəsil. Cənnət və Cəhənnəmin xəzinədar[lar]ı (qapıçısı, qoruyucusu, gözetçisi) və insanların birinci (ilk) yaradılışda (vücuda gəlmədə) olmuş, yaradılışa (fitrətə) çatması haqqında.

XVIII fəsil. Tuba ağacı və Zəqqum ağacı haqqında.

XIX fəsil. Huri (ala, ahu, iri) gözlülər (Cənnət huriləri) haqqında.

XX fəsil. Onun (Allahın) mükafatı, cəzası və ədaləti haqqında.

BİRİNCİ FƏSİL

Axirət yolu və onun yolçuları, insanların ondan imtina etməsinin səbəbləri və [bu] imtinanın zərərləri.

Bil ki, axirət yolu aşkardır, onun yol göstərəni (rəhbəri) e'tibarlı, [bu] yolun nişanları (əlamətləri) görünən (üzdə), onu getmək asandır. Lakin insanlar ondan imtina edirlər: «Göylərdə və yerdə neçə-neçə mö'cüzə (nişanə) var ki, onlar onun yanından arxa çevirib keçirlər» (Yusif, 105). [Bu yolu] getməyin asanlığının səbəbi isə odur ki, bu yol həməən yoldur ki, insanlar [bu dünyaya] oradan (onunla) gəlmişlər. Çünki görülən hər iş [artıq] bir dəfə görülmüş, eşidilən hər şey [artıq] bir dəfə eşidilmiş, lakin unudulmuşdur: «Artıq bundan əvvəl Adəmlə də əhd bağladığ, o isə unutdu; Biz onda əzm görmədik» (Taha, 115); O dərhal deyəcək: «Arxanıza çevrilib (dönüb) işıq istəyin» [əl-Hədid (Dəmir), 13]; [Bundan əvvəl bir dəfə görülmüş və eşidilmiş şeylər] ona görə unudulmuşdur ki, [onlar] o gözlə ki görülmüş, o qulaqla ki eşidilmişdir, [o göz, o qulaq] o hala düşmüşdür ki, [bir daha] geri dönməz (görüb-əşitməz): «Onları doğru yola səsləsəniz (də'vət etsəniz), eşitməzlər. Görərsən ki, sənə baxırlar, görmürlər» [əl-Ə'raf (Manəələr), 197]. Nə ki eşitdin, [bil ki,] əvvəllər eşitdiyini xatırladın: «Yox, doğrudan da, o bir öyüddür. Hər kim istəsə onu götürür» [Əbəsə (Qaşqabaq tökdü), 11-12]. Əgər [bir şey] görmüsənsə, [deməli,] əvvəl gördüyünü tanıyısan: «Kim görsə, ibrət götürər, kim ibrət götürsə, tanıyar (dərk edər); elə dinin əvvəli də Onu (Allahı) tanımaqdır» (Hədis)¹. [Bu yoldan] imtina etməyin səbəbi isə üç şeydir. Necə ki demişlər: «Şeytanların başçıları üçdür» (Hədis)¹.

¹ Məşhur «Əl-kütüb əs-sittə» (Altı kitab) adlanan Buxari, Müslim, Əbu Davud, Tirmizi, Nəsai və İbn Macənin hədis toplularında və əlavə üç hədis toplusunda (Əhməd, Darimi, Malik) kompüter yaddaşında bu hədisin bir neçə dəfə təkrar edildiyi bir çox nüsxədə «Göylərdə, N. T. T. T.

Birincisi, şəhvət, qəzəb kimi təbiət (xasiyyət) çirkinlikləri və onların nəticələri olan mal-dövlətə, şan-şöhrətə və s. məhəbbət: «Bu, axirət evidir (dünyasıdır). Biz onu yer üzündə ucalıq istəməyənlər, fəsad törətməyənlər üçün yaradırıq, aqibət Allahdan qorxanlarıdır» (əl-Qəsəs, 83).

İkincisi, təhrikedici nəfsin çirkli şeyi gözəl göstərməsi, yaramaz əməllərin (işlərin) zərərli xəyallar, aldadıcı təsəvvürlər və onların ayrılmaz tərkib hissəsi olan alçaq əxlaq və pis vərdişlər vasitəsilə (sayəsində) bəzədilməsi kimi adət tə'sirləri (qalıqları): «De: – Sizə öz əməllərinizə görə ən çox uzuzanlar, bu dünya həyatındakı sə'yləri boşa çıxanlar haqqında xəbər verimmi?» [əl-Kəhf (Mağara), 103-104].

Üçüncüsü, insanabənzər şeytanların ardınca getmək, özünü alim kimi göstərən cahilləri təqlid etmək (yamsılamaq), cinlərdən və insanlardan olan şeytanların cazibələrinə və heyranediciliklərinə uymaq, onların bicliyinə aldanıb məğrur olmaq kimi nümunə tə'sirləri (təlqinlər): «Ey Tanrımız! Cinlərdən və insanlardan bizi azdıranları bizə göstər ki, biz onları ayaqlarımız altına salaq, onlar ən alçaldılmışlardan olsunlar» [Füssilət (Aydınlaşdırıldı), 29]. Bu dünyada [axirət yolundan] imtina etməyin səmərəsi (nəticəsi) o dünyada darısqallığa və əbədi bədbəxtliyə düşmək (düçar olmaq) olacaq: «Kim Mənim öyüd-nəsihətimdən imtina etsə (üz döndərsə), onun güzəranı (yaşayışı) dar olar və Biz Qiyamət günü onu məhşərə ayağına kor gətirərik. O deyər: – Tanrım, nə üçün məni məhşərə kor gətirdin, axı mən görürdüm?! [Allah] deyər: – Sən də sənə bizim ayələrimiz (mö'cüzələrimiz) gələndə belə rəftar edib onları unudun, [odur ki] bu gün beləcə unudulursan» (Taha, 124). Bundan da böyük bədbəxtlik olarmı ki, bir kəs

həmin hədisləri ya öz yaddaşından xalq içərisində yayılıb təhrif olunmuş variantda, ya da sonralar formalaşdırılmış «Əxbar» toplularından gətirmişdir.

(insan) Uca Tanrının yanında unudulmuş olsun?! Burada «korluq» deyiləndə qəlb korluğu nəzərdə tutulur: «Əslində gözlər kor olmur, kökslərdəki ürəklər kor olur» [əl-Həcc (Həcc ziyarəti), 46]. Onun (qəlb korluğunun) dərəcələri var: xətm (bağlanmaq, qapaq qoyulmaq), təb' (möhür vurulmaq), reyn (pərdə asılmaq) – «Allah onların qəblərini qapadı» (əl-Bəqərə, 7); «Bəli, Allah onların kafirliklərinə görə onlara (qəblərinə) möhür vurmuşdur» [ən-Nisa (Qadınlar), 155]; «Yox, əksinə, kəsb etdiyi əməllər pərdə asıb onların ürəyinin gözündən» [əl-Mütəffifun (Ölçüdə və çəkiddə aldadanlar), 14]. Bu, korluğun ən son (yüksək) dərəcəsidir, çünki çox böyük pərdə ilə örtülməklə nəticələnir: «Yox, doğrusu, onlar o gün pərdə ilə ayrılırlar özlərinin Tanrısının özündən» (əl-Mütəffifun, 15). Bələlərin ən böyüyü odur ki, insanların rəhbər (başçı) hesab etdikləri (saydıqları) ən yaxşı kəslər o yoldan xəbərsizdirlər: «Onlar bu dünya həyatını bir az bilirlər, axirətdən isə bixəbərdirlər» (ər-Rum, 7). Onların ardınca getmək yalnız azğınlığı (sapqınlığı) artırır: «Əgər yerdə onların çoxuna boyun əysən (itaət etsən), onlar səni Allah yolundan sapdırarlar. Axı onlar yalnız güman dalınca gedər (qaçar) və yalnız adam aldadarlar» [əl-Ən'am (Mal-qara), 116]. Odur ki, bu yolu tutmaq istəyənin və onun yolçusunun ilahi ipdən yapışmaqdan [«Hamılıqla Allahın ipindən yapışın!»] (Ali-İmran, 103)] başqa çarəsi, Onun bitkin sözlərindən [«Sənin Tanrının sözü doğru ilə və ədalətlə bitdi. Onun sözlərini dəyişə bilən kimsə yoxdur» (əl-Ən'am, 115)] başqa tutacağı yoxdur. Odur ki: «Sənə öz Tanrının bir yol göstərən və arxa olması yetər (kifayətdir)» [əl-Fürqan (Fərqləndirmə), 31].

İKİNCİ FƏSİL

Başlanğıc və son, ilk yaradılışdan gəlib sona çatma, Qədir gecəsi və Qiyamət günü haqqında.

Başlanğıc, ilk yaradılışdır, son isə o yaradılışa qayıtmaqdır: «Öz üzünü Allahın ilk yaradılışdan insanları yaratdığı sırf təkallahlı (hənif) dinə tut. Allahın yaratdığı dəyişməz – doğru din budur» (ər-Rum, 30). Çünki əvvəl Allah vardı, heç nə yox idi: «Allah var idi. Onunla birlikdə heç bir şey yox idi» (Hədis)¹. Sonra [Allah] yaradılmışları yoxdan var etdi: «Axı Mən sənə, sən qabaq heç bir şey olmadığın halda yaratdım» (Məryəm, 9). Sonda da yaradılmışlar yox olacaq, Allah (var olaraq) qalacaq: «Onun (yerin) üstündəki hər kəs yox (puç) olacaq, yalnız sənənin böyük və möhtərəm Tanrının Özünü qalacaq» (ər-Rəhman, 27). Çünki yaradılmışların (varlıqların) yoxluqdan sonra var olmaları yaradılışın (varlığın) başlanğıcı olduğu kimi, varlıqdan sonra yox olma da onların sonudur. Necə ki, gəlmək və getmək bir-birinin qarşılığı (əksi) olduqları halda, hər biri o birinin eyni də ola bilərlər: «İlk yaradılmışı (insanı) yaratdığımız kimi, onu yenidən (təkrarən) də yarada bilərik» (əl-Ənbiya, 104). Buna görə də başlanğıc (yaradılış, yaradılışın başlanğıcı) haqqındakı hökmdə Allah deyir (sual verir), insanlar cavab verir: «–Mən sizin Tanrınız deyiləmmi? Dedilər: – Bəli» (əz-Zümər, 71)². Son haqqındakı Hökmdə isə Allah deyir (sual verir), elə Allah Özünü də cavab verir: «–Bu gün hökm (ixtiyar) kimindir? – Bir və hər şeyi Özünə tabe edən Allahın» (Ğafir, 16)³. İnsanlar əvvəldə Allahdan vücuda gəldikləri, [ondan əvvəl] olmadıqları, sonra var olduqları üçün, varlıqdan sonra Allaha qayıdır: «Tanrının

¹ Bu da 4-cü çıxarışda göstərilən kitablarda olmayan hədislərdəndir.

² Əslində ayədə belə deyilir: «– Yoxsa sizə sizin özünüzdən olan... peyğəmbərlər gəlməmişdir? Onlar dedilər: – Bəli».

³ Bu ayənin həqiqi mənası «Müqəddəsdir»dir.

yanınadır qayıdı, sözsüz [inan]» (əl-Ələq, 8), daha sonra yox olurlar: «Onun Özündən başqa hər şey həlak olur» (əl-Qəsəs, 88); «Başlangıç Ondandır, [son] qayıdı da Onadır»¹. Yoxluğun birincisi (əvvəli) Cənnətdə olmuşdur ki, Adəm orada vücuda gəlmişdir: «Sən qadınla (arvadınla) birlikdə Cənnətdə sakin ol (qal)» (əl-Bəqərə, 35). Varlıq isə yoxluqdan [bu] dünyaya gəlməkdir: «Hamılıqla oradan enin!» (əl-Bəqərə, 38). [Hər şeyin] birləşərək yoxa çıxmasından («tövhiiddə fəna»dan) ibarət olan ikinci yoxluq da Cənnətdədir (Cənnət yoxluğudur) ki, birləşmiş (ümumi) qayıdı yeri (son) oradadır: «Öz Tanrının yanına qayıt sən razılıqla, razı ol özündən. Keç ol bəndələrimdən, Cənnətimə buyur sən!» (əl-Fəcr, 28-30). Cənnətdən [bu] dünyaya gəlmək kamillikdən nöqsana üz tutmaq (yönəlmək) və [ilk] yaradılışdan (fitrətdən, yaradılış yerindən) düşməkdir. Şübhəsiz, insanların (yaradılmışların) Yaradandan (Xaliqdən) çıxması bu üsuldan başqa bir üsulla mümkün deyil. [Bu] dünyadan Cənnətə getmək isə nöqsandan kamilliyə üz tutmaq və [ilk] yaradılışa çatmaqdır. Şübhəsiz, insanların Yaradana qayıdı bu üsuldan başqa bir üsulla baş tutmaz: «Allah yaradılmışları (varlıqları, insanları) yoxdan yaradır (var edir), sonra onları [yenidən] qaytarır, sonra Onun yanına qayıdacaqsınız» (ər-Rum, 11). Buna görə də birinci (əvvəl) [yaradılışdan, fitrətdən] enmədir (gəlmədir), ikinci yüksəlmə, qalxma. Birinci (əvvəl) işığın (nurun) batması (üful), sonra işığın çıxmasıdır (tüludur): «Allah göylərin və yerin nurudur» (ən-Nur, 35). Bu səbəbdəndir ki, başlangıç kimi gecəni götürmüşlər ki, o gecə Qədir gecəsidir, son kimi gündüzü götürmüşlər ki, o gündüz Qiyamət günüdür. Qədir gecəsində «... mələklərlə ruh Tanrısının iznilə göylərdən yerə enər, [olarlar] hər bir işdən» [əl-Qədr (Qədir gecəsi), 4]. Qiyamət günündə: «Dırmanır mələklərlə ruh Onun hüzuruna bir günə ki, əlli min ilə olar bərabər» [əl-Məaric (Pillələr), 4]. Gecə gündüzlə,

¹ Qur'anda belə ayə və ya hədis toplularında belə hədis tapa

gün ayla, ay illə bitib kamilləşdiyi kimi, başlanğıc da son ilə bitib kamilləşir. Əgər başlanğıc Qədir gecəsi, son Qiyamət günüdürsə, onda Qədir gecəsi aya bərabədirsə («Min aydan xeyirlidir Qədir gecəsi [bilsən]. Onda mələklərlə ruh göylərdən yerə enər...» – əl-Qədir, 3), Qiyamət günü ilə bərabərdir («O göylərdən yerəcən bütün işləri idarə edir, sonra onlar uzunluğu sizin saydığınız illərin mininə bərabər olan bir gündə Onun yanına qalxar (yüksələr) – əs-Səcdə, 5). Bu qayda ilə əgər başlanğıc günlə hesablanarsa: «Mən Adəmin torpağını əlimlə qırx səhər yoğurdum» (hədis)¹, son illə hesablanmalıdır: «Surun bir çalınması ilə o biri çalınması arasındakı vaxt qırx ilə bərabərdir» (hədis)². Beləliklə, əgər Qədir gecəsi min il uzunluğundadırsa («Min aydan xeyirlidir Qədir gecəsi [, bilsən]» – əl-Qədir, 3), Qiyamət günü əlli min il uzunluğundadır: «... bir gündə ki, əlli min ilə olur bərabər. Beləsə, səbrli ol sən, gözəl bir səbr göstər» (əl-Məric, 4-5). Başlanğıcın rəmzi (muradı, məqsədi) olan (hesab olunan) Allahın salamı olmuş Musa tənzil (vəhy) sahibi (Allahın vəhy göndərirdiyi peyğəmbər) və nurun (ışığın) batma (qürub, üful) yeri olan Qərbin sahibidir (hesab olunur, sayılır): «Biz Musaya əmr (peyğəmbərlik) verəndə sən qərb tərəfdə deyildin» (əl-Qəsəs, 44); «Uca Allahın yazdığı ilk şey Tövrətdir» (hədis)³. Sonun rəmzi olan Allahın salamı olmuş İsa tə'vil (təfsir, izah, yozum) sahibi (Musaya göndərilənlərin izahı göndərilmiş peyğəmbər) və nurun çıxma (tülu) yeri olan Şərqi sahibidir (Şərqdə zühur etmiş, fəaliyyət göstərmişdir): «Kitabda (Qur'anda) Məryəmi də xatırlat: onda ki, o öz ailəsindən uzaqlaşmış şərqi tərəfdəki bir yerə çəkilmişdi» (Məryəm, 16); «Doğrusu, o, Qiyamətin bir əlamətidir» (hədis)⁴. Bu iki əlamətin (xüsusiyyətin) hər ikisini özündə birləşdirmiş Allahın salavatı və

¹ Bax: 4-cü və 6-cı çıxarışlara.

² Yenə də.

³ Yenə də.

⁴ Yenə də.

salamı olmuş Məhəmməd hər bir cəhətdən (mə'nada) bunların ikisinin arasında orta yer tutur, başqa bir cəhətdən (mə'nada) hər ikisindən uzaqdır. O bunları özündə ona görə (bu hökm ilə) birləşdirir ki, başlanğıcda öz yeri var: «Adəm su ilə gil (torpaq) arasında olanda mən peyğəmbər idim» (hədis)¹; «Hər şeyin bir cövhəri var, yaradılışın da cövhəri özünə və ailəsinə Allahın salavatı və salamı olmuş Məhəmməddir» (hədis)² və sonda da həşr (Qiyamət) gününün şəfaətçisi (vasitəçisi) olaraq öz yeri: «Mən öz şəfaətimi öz ümmətimdən böyük günahlara batanlar üçün qoruyub (toplayıb) saxlamışam» (hədis)³. O ona görə (o hökmlə) bunların ikisinin arasında orta yer tutur ki, əgər dünyanın ortasından Qərbə üz tutanda (çevirəndə) istiqamət Musanın qibləsinə olur, Şərqə üz tutanda İsanın qibləsinə, bunların ikisinin arasına üz tutanda istiqamət özünə və ailəsinə Allahın salavatı və salamı olmuş Məhəmməd əl-Mustafanın qibləsinə olur: «Şərqlə Qərb arasında mənim qibləmdir» (hədis)⁴. O bunların hər ikisindən ona görə (o hökmlə) uzaqdır ki: «Doğrusu, o nə şərqdədir, nə qərbdə» (ən-Nur, 35)⁵; «Şübhəsiz, bunda düşünən (anlayan) adamlar üçün dəlillər (mö'cüzələr, sübutlar) var» (ər-Rə'd, 3; əl-Casiyə, 13; ər-Rum, 21; əz-Zümər, 42).

¹ Yenə də.

² Yenə də.

³ Tirmizi, «Sifət əl-Qiyamə», 2359-cu hədis.

⁴ Tirmizi, «Kitab əs-səlat», 314-cü hədis.

⁵ Ayədə əslində belədir: «... o [çıraq] nə şərqdə, nə də qərbdə bitən

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Hər iki dünya, insanların bu dünyadakı və o dünyadakı dərəcələri haqqında.

Uca Allah [Özü] Əvvəl və Axır olduğu üçün (olduğu hökmünə görə) Onun iki aləmi var: biri xəlq (yaradılış) aləmi, o biri əmr (buyuruq) aləmi, biri mülk (yer, əşyalar) aləmi, o biri məmləkət (səltənət, hökmranlıq) aləmi, biri qeyb (gizli, gözəgörünməz) aləmi, o biri şəhadət (görünən) aləm ki, bu hissəlunandır, o biri ağlabatan (təsəvvür olunan). [Allah Özü] Zahir (Aşkar) və Batin (Gizli) olduğuna görə (olduğu hökmünə görə) iki aləm var: biri dünya, biri axirət; biri bu dünya, biri [o] dünya ki, bu, başlanğıcdır, o – son. İnsanların bu aləmlərdəki həyat yoluna görə dünyadan axirətə, bu dünyadan o dünyaya, yaranış aləmindən əmr aləminə, mülk (əşyalar, varlıq) aləmindən mələkut (səltənət, hökmranlıq) aləminə, gözəgörünən aləmdən gözəgörünməz aləmə getməsi zərurətdir və Allahın salanı olmuş peyğəmbərləri də bu səbəbə (bunun üçün) göndərilmişlər ki, onları (insanları) bir aləmdən digər bir aləmə də'vət etsinlər. Elə göydən gəlmiş (enmiş, endirilmiş) bütün kitablar da o məzmunudadır. Belə ki, peyğəmbərin də'vəti xəbər vermək yolu ilədir (xəbər verməkdən ibarətdir). Xəbər [özü isə] o aləmdir ki, insanlar ora gedəcəklər: «–Nəyi soruşurlar biri-birindən? – Böyük xəbəri ki, ayrıdır onlar onda biri-birindən» [Nəbə' (Xəbər), 1-2]. İnsanlar dünyaya bərzəxdədirlər (boğazda, keçiddədirlər). Bərzəx başlanğıcla son arasında bir qaranlıq səddir: «Onların arxasından dirildiləcəkləri günədək bir bərzəx (keçid, sədd) var» [əl-Mü'minun (Mö'minlər), 100]. Orada insanların bə'zisi yatmışdır, bə'zisi ölmüşdür. «Yatmışdır» ona görə deyilir ki: «İnsanlar yatmışlar, elə ki öldülər, oyanırlar. Dünya bir yuxudur» (hədis)¹. Ölmüşlər ona görə deyilir ki:

¹ Bənzər 4-cü fəsilin 6-cu əvvəlində.

«Onlar ölüdürlər, diri deyillər» [ən-Nəhl (Bal arısı), 21]; «Sən qəbirdəkilərə eşitdirə bilməzsən» [Fatir (Yaradan), 22]. Kim bu dirilikdən ölüb getsə, yuxudan oyanır və qiyamət yuxudan oyanmaq (qalxmaq) olur (deməkdir): «Elə ki öldülər, oyanırlar. Kim öldü onun qiyaməti başlandı» (Hədis)¹. Lakin ölüm iki növdür: biri iradi (istəklə) ölüm: «Ölümünüz çatandan əvvəl ölü» (Hədis)², o biri təbii ölümdür ki: «Harada olsanız ölüm sizi tapar» (ən-Nisa, 78). Kim iradi ölümlə ölsə, əbədi olaraq diri olar: «İradə ilə öl ki, təbiətən (həqiqətdə) diri olasan»³. Kim təbii ölümlə ölsə, əbədi həlak olar: «Ölümdən sonra oyananın vay halına» (Hədis)⁴. Qiyamət sirri olduqca böyük bir sirdir. Peyğəmbərlərə o sirri bilməyə icazə verməmişlər. Çünki peyğəmbərlər şəriət sahibləridir, Qiyamətin sahibləri başqalarıdır: «Sən yalnız xəbərdarlıq edənsən, hər tayfanın bir doğru yol göstərəni var» (ər-Rə'd, 7). Allahın salavatı və salamı olmuş Məhəmməd[in peyğəmbərliyi] qiyamətin yaxınlığını bildirir: «Mən və qiyamət bu iki [barmaq] kimi (kimi yaxınlıq)» (Hədis)⁵. Onunla qiyamət arasındakı münasibət belədir: «Səndən: – Bu nə saatdır? – deyə soruşar onlar. [Deyərlər:] – Bəs gəlişi onun nə zaman olar? Onu xatırlamaqdan [axı] sənə nə çatar? [Bu elə işdir:] sonu sənin Tanrına çatar. Şübhəsiz, sən özün də yalnız bir qorxudansan, kim ondan qorxar» [ən-Naziat (Qoparanlar), 42-45]. Qiyamət mükafat günüdür, şəriət, əməl (iş) günü: «Bu gün mükafatsız əməl (iş) günüdür, sabah əməlsiz (işsiz) mükafat günü» (Hədis)⁶. Peyğəmbərlər qiyamət günü şahid olacaqlar: «Bəs onda necə olacaq ki, Biz hər ümmətdən bir şahid gətirəcəyik, səni də bunlar üçün şahid edəcəyik?» (ən-

¹ Yenə də.

² Yenə də.

³ Hədis və ya ayə olduğu göstərilmiş, göstərilən mənbələrdə də yoxdur.

⁴ Yenə də.

⁵ Buxari, 6623-cü hədis.

⁶ Buxari, 6623-cü hədis.

Nisa, 41). Qiyamətin hakimi başqasıdır: «Peyğəmbərlər və şahidlər gətiriləcək, onların arasında ədalətlə hökm veriləcək» (əz-Zümər, 69). Şəriət qanunvericidən (Allahdan) götürülmüş doğru yoldur, qiyamət [çatılacaq son] məqsəd. Şəriət sahibi (Məhəmməd peyğəmbər) qiyamət haqqında buyurur: «Mən nə özümə, nə də sizə nə ediləcəyini bilmirəm» (Hədis)¹. İnsanlar [bu məqsədə çatdıran yolla gedən] yolçulardır. Yolçuya məqsəddən bir əsər (əlamət, nişanə, tə'sir) çatmayınca, onun bu yolun yolçusu olması (bu yolu qət etməsi) əl verməz (başə gəlməz, baş tutmaz). Heç bir yolçu məqsəddən agah (xəbərdar) olmayınca ona can atmaz (ona çatmaq istəməz) və hərəkətə gəlməz (ona doğru hərəkət etməz). Məqsəddən agah (xəbərdar) olmaq mərifətdir (məqsədi bilməkdir, tanımaqdır), ona rəğbət göstərmək (onu istəmək, ona çatmaq istəmək) – məhəbbət (sevgi). Beləliklə, arifdə (bilicidə, anlayan, düşünən, dərk edən adamda) məhəbbət (sevgi) olmasa, onun bu yolu keçməsi (qət etməsi) baş tutmaz. Məhəbbətlə mərifət [məqsədə] çatmağın əlamət[lər]i, onların tamlığı (kamilliyi) isə [məqsədə] çatmağın özüdür ki, ona həşr (toplanış, toplanma) adı vermişlər: «İnsan sevdiyi ilə birlikdə həşr ayağına çəkiləcək» (Hədis)². Ağahlığın (xəbərdarlığın, arifliyin, biliciliyin, dərk etməyin) bu kimi dərəcələri var: «Zənn (güman etmək), elm (bilik, bilmək), görmək. Zənn (güman, təsəvvür) etmək bir növ (bir cəhətdən) bu dünyaya aiddir, elm (bilik, bilmək) o dünyaya. Çünki burada «onlar şübhə içində» (Füsilət, 54) olacaqlar, orada isə «... O sizi heç bir şübhə olunmayan Qiyamət gününə toplayacaq» (əl-Casiyə, 26). Elm bir növ (bir cəhətdən) bu dünyalıqdır, müşahidə, görmə o dünyalıq: «Yox, əgər bilsəydiniz siz [işin doğrusunu]! Mütəlakə görə bilərsiniz Cəhənnəmi[n] odunu! Sonra görə bilərsiniz olduğu kimi onu!» [Təkəsür (Var yığmaq), 5-7]. [Bu yolu tutan]

¹ Əhməd bin Hənbəl, «Müsnəd Bəni Həşim», 2020-ci hədis, «nə də sizə» ifadəsi yoxdur.

² Yəqin ki, bu da 2020-ci hədisin məzmununa uyğundur.

yolçunun [məqsədə] çatmasının (çatacağının) birinci əlaməti imandır, ikinci o imanın doğruluğuna [ürəkdən] inanmaq, və [onu] təsdiq etməkdir: «... sən bizə inanan deyilsən» (Yusuf, 17). Ürəkdən inanmaq (yəqin, yəqin etmək) dedikdə bu başa düşülür: «Sözsüz, bu, şübhə olunmayan həqiqətdir» [əl-Vaqiə (Qarşısıalınmaz hadisə, Olacaq), 95]. İman ona (o şeyə) görə [məqsədə çatmağın əlamətlərindən biridir] ki, [insanlar] qeyb aləmində ondan pərdə ilə ayrılırlar: «Onlar Allaha və Axirət gününə (son günə) iman gətirirlər» (Ali-İmran, 114). Yəqin (ürəkdən inanmaq, şübhə etməmək) ona (o şeyə) görə [məqsədə çatmağın əlamətlərindən biridir] ki, [insanlar] gözəgörünən aləmdə (şəhadət aləmində) onu görürlər. Deməli, iman bu dünya [insanlarının] nəsididir: «... onlar qeybə (gözəgörünməzə) inanır...» (əl-Bəqərə, 3); yəqin axirət insanların nəsihi: «onlar axirəti yəqin bilirlər» (əl-Bəqərə, 4). Buradakı «Sizə verilən ən məqbul şey yəqindir» (Sizə verilən şeylərdən ən məqbulu (yaxşısı) şübhə etməməkdir) (Hədis)¹ – sözümdən görünür ki, bu (yəqin), imana də'vət [demək]dir: «Öz Tanrınıza iman gətirin!» (Ali-İmran, 193). İmanın tamlığı (kamilliyi) yəqinlədir (iman gətirdiyinə şübhə etməməklədir): «Sənə yəqin (ölüm) gələnəcən öz Tanrına ibadət et!» [əl-Hicr (Daşlı yer), 99]. İmanın dərəcələri var: birincisi: «Bədəvilər dedilər: – İman gətirdik. De: – Siz iman gətirmədiniz, "İslama daxil olduq" (təslim olduq) – deyin. Hələ iman sizin qəlblərinizə daxil olmur» [əl-Hücurat (Otaqlar, Divarlar), 14]; ikincisi (ortada olan): «qəlbi imanla arxayın olan» (ən-Nəhl, 106); sonuncusu: «Ey iman gətirənlər! Allaha, Onun elçisinə, Onun Öz elçisinə göndərdiyi Kitaba, Ondən əvvəl göndərdiyi kitaba iman gətirin!» (ən-Nisa, 136)² və «... elə ki iman gətirib Allahdan qorxdular və yaxşı işlər gördülər, sonra

¹ Bax: 4-cü və 6-cı çıxarışlara. Eləcə də bundan sonrakı istinadı göstərilməyən hədislər üçün.

² Əsərin özündə yalnız: «Ey iman gətirənlər... iman gətirin!» –

(bir də) Allahdan qorxdular və iman gətirdilər...» [əl-Maidə (Süfrə), 93]. [Bütün bunlar] imanın müxtəlif (çeşidli, cürbəcür) [dərəcələrinin] olduğuna dəlildir. İmanın həm də şərtləri var: «Yox, sənın Tanrına and olsun ki, onlar öz aralarında baş vermiş ixtilaflarda (narazılıqlarda) səni hakim edib sənın çıxardığın hökmü sıxıntı duymadan qəbul etməyincə və [sənə] tam tabe olmayınca iman gətirməzlər» (ən-Nisa, 65). Birincisi hökmə bağlanmaqdır, [ondan] sonra qəza ilə (verilmiş, çıxarılmış qərarla) razılaşımaqdır, ondan sonra tabe olmaqdır. Yəqin (şübhə etməməyin) də dərəcələri var: «Yox, biləcəksiniz siz! Bir daha yox, siz [bunu mütləq] biləcəksiniz! Yox, əgər bilsəydiniz siz [işin] doğrusunu! – Mütləq görəcəksiniz Cəhənnəmi[n odunu]! Sonra: görəcəksiniz olduğu kimi onu. Sonra: mütləq sorarlar o gün bu ləzzətlərin sizdən nə olduğunu» (ət-Təkasür, 3-8). [İnsanlar] Cəhənnəmi [onun haqqında] yəqin elm (doğru bilik) əldə etdikdən sonra görürlər, Cənnəti isə sorğu-sualdan əvvəl. Elm hələ də qeyb hökmünə malik (qeybə aid) olduğu və elm (bilik) əldə etdikdən sonra yəqin (göz ilə görmək, şübhə etməmək) gəldiyi üçün elmlə də gözdə, gözlə də əsərdə (əlamətdə, nişanədə) pərdə qalır (qalmaqda davam edir). [Odur ki,] güman (zənn, şübhə) əhli zənn edirlər (belə bilirlər, deyirlər) ki, qiyamət həm zamana görə (zamanca) uzaqdır: «Qiyamət qopacağını da zənn etmirəm» (əl-Kəhf, 36); həm də məkana görə (məkanca): «Qeyb (gözəgörünməz) haqqında uzaq bir yerdən (məkandan) danışmışdılar» (Səba, 53). Yəqin edən (şübhə etməyən) adamlar bilmişlər (bilirlər) ki, [qiyamət] həm zamana görə yaxındır: «Qiyamət yaxınlaşdı» [əl-Qəmər (Ay), 1], həm də məkana görə: «Onlar yaxın bir məkandan götürülərlər (tutularlar)» (Səba, 51); «Doğrusu, onlar onu [çox] uzaqdan görərlər, bizsə görürük onu yaxından [bir o qədər]» (əl-Məaric, 6-7); həm də bilirlər ki, «[Bir dəfə] Peyğəmbər əl[ini] qaldırıb (uzadıb) bir Cənnət meyvəsi dərdi. Harisə bunu görənədək özünün həqiqi mö'min olduğuna qərar verməmişdi: «Onda ki, o (Peyğəmbər) ondan soruşdu: Harisə, nəyə əldən? (Nə görə»

verdin?) [Harisə] cavab verdi: – Doğrudan (həqiqi, əsl) bir mö'min oldum. Allahın salamı olmuş [Peyğəmbər] dedi: – Hər bir doğrunun (haqqın, gerçəyin) bir həqiqəti (reallığı, gerçəkliyi) var, [belə isə] de görüm, sənin imanının həqiqəti nədir? [Harisə] dedi: – Mən Cənnət əhlini (camaatını, adamlarını) bir-birini ziyarət edən (bir-birinə baş çəkən) gördüm, Cəhənnəm əhlini [od içində] növbə ilə bir-birinin yerini tutan (gördüm); öz Tanrımın Ərşini (taxtını) aşkar (açıqca) gördüm. Allahın salamı olmuş [Peyğəmbər] dedi: – Düz dedin (deyirsən)! Yadda saxla (unutma)! Sonra Allahın salamı olmuş [Peyğəmbər] Ənəs bin Malikə (Malikin oğlu Ənəsə) dedi: – Bu cavanın (gəncin) qəlbini Allah imanla nurlandırdı (ışıqlandırdı)» (Hədis).

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Axirət məkanı və zamanı haqqında.

Dünya körpə kimi nöqsanlı (yetişməmiş) olduğundan və uşaq dayəsiz və beşiksiz keçinmədiyindən onun (dünyanın) dayəsi zamandır, beşiyi məkan. Başqa sözlə: onun atası zamandır, anası məkan. Məkan və zaman isə hər biri özlərinin Yaradıcısının əlamətlərindən (nişanələrindən, əsərlərindən) birinə malikdirlər, o da [onların] varlıqları (kainatı) əhatə etməsidir (bütün varlıqlara aid olmasıdır). Çünki bu əhatəlilik Allaha aid olan şeydir: «Şübhəsiz, O, hər şeyi [öz elmi ilə] əhatə edir» (Füsilət, 54). Yaradıcının əlaməti olan əhatə[lilik] zamana belə məxsus olur ki, onun bir qismi (hissəsi) «əvvəl» olur (hesab olunur), [başqa] bir qismi isə axır (son, sonra). Məkana isə elə məxsus olur ki, [onun] bir qismi zahir (aşkar, üzdə, xaricdə) olur, başqa bir qismi isə batin (gizli, gözəgörünməz, daxili). [Bunların] hər ikisi zatla (mahiyətlə, substansiya ilə) və xilqətlə (yaradılışla) bağlı olmadıqları üçün heç biri o birində (heç birində) tamam deyil. Belə ki, zamanın bir qismi[nin varlığı] başqa bir qisminin yoxluğunu zəruri edir və məkanın bir qisminin varlığı (olması) başqa bir qisminin (yerinin) yoxluğunu (yoxa çıxmasını) zəruri edir. Keçmiş – zaman deyil, gələcək də (həmçinin). Əgər zaman varsa, o da «indi»dir ki, ən kiçik bir zaman fasiləsidir (fasiləsindən ibarətdir), onun heç bir kiçik hissəsi yoxdur (o da kiçik hissəyə bölünmür). Müdriklər (filosoflar) ona «an» adı vermişlər. Əgər məkan əhatəlidir (əhatəyə malikdir), onda bu (əhatəlilik) onun bir qisminə deyil, bütünlüklə məkana xasdır ki, [bu da] göyü, yeri və başqa varlıqları (kainatın digər yerlərini) özündə birləşdirir. Axirət isə zamandan və məkandan azaddır, çünki [o] nöqsansızdır. Amma onun (axirətin) haqqında zaman və məkan əhlinə (bu dünya, Yer adamlarına) verilmiş əlamətlər (məlumatlar) gah (həm

(onların, zamanla məkanın) tayfasının (adamlarının) dilində olsun. Zamanın nişanəsi (əlaməti, rəmzi) ən kiçik zaman fasiləsi ola bilər, indi[ki zaman] kimi: «Qiyamətin qopması haqqında əmr yalnız bir göz qırpımında, və ya ondan da tez verilə bilər» (ən-Nəhl, 77). Məkanın nişanəsi (əlaməti, rəmzi) isə ən geniş bir məkan (yer) ola bilər: «...genişliyi göyün və yerin [birlikdə] genişliyinə bərabər olan bir Cənnət (bağ) (əl-Hədid, 21)¹. Yaradılış (xəlqetmə) də zamanla bağlı (zamana sığan, zaman daxilində baş verən) [şey] deyil, onu ən kiçik bir zaman fasiləsində baş verən bir şey kimi təsvir etmişlər (baş verdiyini söyləmişlər): «Bizim əmrimiz bir göz qırpımında yerinə yetər» (əl-Qəmər, 50). Deməli, başlanğıc və son bu üzdən (cəhətdən, bu mə'nada) də bir-birinə bənzərdirlər. Yəqin (şübhənin aradan qalxması) axirətə aid olduğu (axirətdə baş verdiyi) üçün onun zaman və məkanla əlaqəsi (bağlılığı) də bu qaydadadır (belədir). Amma onun zamanın azlığı ilə (kiçik zaman fasiləsi ilə) bağlı (əlaqədar) olması [burada] deyildiyi kimidir: «Yəqinlər anlardır (anlar ərzində olur, baş verir)»; məkanın genişliyi (böyüklüyü, tutumu) ilə [bağlılıq] isə [belədir]: «Məgər Allahın onun köksünü İslam üçün açdığı (genişləndirdiyi), öz Tanrısından nur almış kəs...?» (əz-Zümər, 22).

¹ Farsca nəşrində bu fəslin sonunun istinadları dolaşiq verilmişdir. Əl-Hədid surəsindən olan bu ayənin tərcüməsi aşağıdakı «Yəqinlər onlardır» ifadəsi kimi verilir ki, həmin ifadə də Qur'andan deyil, hədis və ya aforizm olduğuna da işarə olunmur. Həmin ifadədən qabaqkı ayənin (əl-Qəmər, 50) də istinadı verilməmiş, görünür, daha əvvəlki ayə (ən-Nəhl, 77) ilə məzmunca yaxın olduğundan dolaşiq salınmış, yaxud

BEŞİNCİ FƏSİL

Yaradılmışların toplanışı (həşr) haqqında.

Zaman mütləq olaraq dəyişikliyin (dəyişmənin) səbəbidir, məkan mütləq olaraq çoxluğun (çoxalmanın) səbəbi. Dəyişmə və çoxalma isə bə'zi varlıqların bə'zilərindən (varlıqların bir hissəsinin başqa bir hissəsindən) örtülü olmasının (aralı, ayrı olmasının) səbəbidirlər. Qiyamət [günün]də zaman və məkan aradan qalxacağı (yox olacağı, olmayacağı) və örtüklər götürüləcəyi üçün əvvəlki və sonrakı insanlar bir yerə toplanacaqlar. Odur ki, Qiyamət [günü] toplanış günüdür: «O gün ki, [Allah] sizi toplanış günü üçün bir yerə yığacaq (toplayacaq)» (ət-Təğabün (Alıb-aldatma), 9). [Qiyamət günü] başqa bir cəhətdən ayırma (aralama, ayırdetmə) günüdür. [Bunlar] dünya və kainat (varlıq)¹ sözləri kimi bənzər[lər] (oxşarlar, sinonimlər)dir. Belə olduqda haqla batil (doğru ilə yalan) [bir-birinə] bənzər (oxşar) görünür, bir-birinə rəqib (zidd, əks, qarşı) olanlar bir-birinin yanında (birlikdə, bir yerdə) oturmuş (əyləşmiş) olurlar. Axirətlə kainat (varlıq, bu həyat) ziddiyyət təşkil edir (bir-birinə qarşı – ziddirlər, bir-birinin əksidirlər): «O gün ki, qiyamət qopar, o gündə onlar [bir-birindən] ayrı düşərlər» (ər-Rum, 14). [O gün] doğrunu yalandan (haqqı nahaqdan, batildən) ayırırlar «ki, Allah çirkin[lər]lə gözəl[lər]i bir-birindən fərqləndirsin» [əl-Ənfal (Qənimətlər), 37], rəqiblərin rəqabətini[n səbəbini] ayırd edərlər və haqla (doğru ilə) batilin (yalanın) həqiqəti (reallığı) haqqında hökm çıxarırlar (və nəyin doğru, nəyin yalan olduğu haqqında hökm verərlər): «ki, həlak olan aşkar bir dəlillə (açıq-aşkar)

¹ Farscasında «dünya» və «kövn» sözləri arasındakı bağlayıcı (və) yoxdur. Burada «dünya»nı yer «kövn»ü göy, fəza kimi də başa düşmək, «toplanış»la «ayırma»nın yerlə göy kimi antonim olduğunu

həlak olsun, yaşayan (diri olan, qalan) aşkar bir dəlillə yaşasın» (əl-Ənfal, 42); «ki, haqq (doğru) sübut olunsun, batil (yalan) puça çıxarılsın» (əl-Ənfal, 8). Deməli, Qiyamət [günü] ayırma (ayırdetmə) günüdür. Amma bu ayırma (ayırdetmə) o toplamanı (toplanışı) zəruri edir ki, əvvəldə gəldi (göstərildi): «Ayırdetmə günüdür bu, topladıq bir yerə sizi, həm də ki, sizdən əvvəlki insanları» [əl-Mürsəlat (Göndərilənlər), 38]. Toplanış bir yerə yığılmaq deməkdir (Həşr bir yerə toplanmaq deməkdir). Deməli, Qiyamət günü toplanışdır (toplanış günüdür): «... onları bir yerə toplayıb heç birini buraxmadıq» (əl-Kəhf, 47). Toplanışlar da bir-birindən fərqlidir: bir tayfanın [toplanışı] belədir (ki): «O gün ki, Allahdan qorxanları Bağışlayanın yanına nümayəndələr kimi toplarıq» (Məryəm, 85); [başqa] bir tayfanın [toplanışı] belədir (ki): «O gün ki, Allah(ın) düşmənləri toplanıb Cəhənnəm oduna gətiriləcəklər» (Füsilət, 19). Ümumiyyətlə (bir sözlə), hər kəsin toplanışı o şeylə olacaq ki, onun [həyatdakı] davranışı (həyatı) o şeylə bağlı olmuşdur (o şeyi axtarmaqdan ibarət olmuşdur): «Onu dostluq etdiyi ilə birlikdə həşr ayağına çək(in)» (Hədis). Bu səbəbdən (buna görə də): «Zülm edənləri (haqsızları) və onların taylarını bir yerə toplayın!» [əs-Saffat (Sıraya düzülənlər), 22]. Habelə: «Sənin Tanrına and olsun ki, Biz onları və şeytanları birlikdə bir yerə toplayacağıq» (Məryəm, 68). [Bu iş] o dərəcəyədək [davam etdiriləcək] ki: «Əgər sizdən biriniz bir daşı sevsə, onunla birlikdə məhşər ayağına çəkiləcək» (Hədis). Elə ki, həyat keçidlərini (heyvani bərzəxləri) hazırlayanların hərəkətlərinin (fəaliyyətlərinin, işlərinin) əlamətləri (əsərləri, nəticələri), bundan sonra deyiləcəyi kimi tamamlanıb [onlar] hazır oldu, [onda] [yaradılmışların] o növlər[in]in hamısını bir yerə toplayacaqlar: «Onda ki, vəhşilər toplandı» [ət-Təkvir (Yuvarlanma), 5]. Hər kəsin toplanması (məhşər ayağına çəkilməsi) o kəsin öz [şəxsi] surətində (görməndə) olacaq. Çünki orada örtük (pərdə) qaldırılır və: «... onlar, tək qarşısı alınmaz Allahın cəzasında (sə'adətində) cəza dəyəcəkləri» (İbrəhim, 48). Elə ki

səbəbdən də: «İnsanlar məhşər ayağına elə surətlərdə (gölkəmlərdə) çəkiləcəklər ki, onların yanında meymunlar və donuzlar gözəl görünəcəklər» (Hədis).

Elə bu dünyada da belədir: «[Allahın] meymunlara, donuzlara və tağuta ibadət edənlərə döndərdikləri» (əl-Maidə, 60). Lakin bu dünyada bəzi adamlar o dünya adamlarının (sakinlərinin) gördüklərini görmüş olurlar. «Şübhəsiz, bunda düşünən (ağıllı) adamlar üçün əlamətlər var» (ər-Rə'd, 4).

ALTINCI FƏSİL

O dünyada insanların siniflərə bölgüsü (təsnifatı), Cənnət və Cəhənnəm haqqında.

O kəslər ki, bu dünyada axirət yolunun keçdiyi səhnədədirlər (axirət yolundadırlar) [onlar] üç yerə (qrupa, növə) ayrılırlar: «Siz üç tayfa olacaqsınız: sağ tərəf adamları – nə [demək]dir sağ tərəf adamları? Sol tərəf adamları – nə [demək]dir sol tərəf adamları? Bir də ən qabaqda olanlar – onlar [Allaha] yaxın olanlardır» (əl-Vaqiə, 7-11). Habelə: «Onlardan özünə zülm edənlər də olar, qənaətcil olanlar da, xeyir işlərdə öndə gedənlər də» (Fatir, 32). Öndə gedənlər vəhdət (birlik) əhli (tərəfdarları) olub heç bir yola (təriqətə) və məsləkə uymayanlardır. Elə bütün [məslək] yolçular[ın]ın da məqsədi onlardır (öndə gedənlərə çatmaqdır): «Bu dünya həyatının zinətlərinə uyub (zinətlərini istəyib) üzünü onlardan (ibadət edənlərdən) çevirmə» (əl-Kəhf, 28). O toplum (kəslər, dəstə) ki: «Adamların yanında (göz önündə) olanda tanınmazlar, olmayanda (gözdən uzaq olanda) itməzlər (unudulmazlar)» (Hədis). Sağ tərəf adamları dünyanın yaxşı adamlarıdır, onların, Cənnətin dərəcələrinə uyğun olaraq, çoxlu dərəcələri var, [onlar] savabda (mükafat almaqda) da bir-birindən fərqlidirlər (ayrılırlar): «Hər kəs üçün etdiyi əməllərdən dərəcələr var» (əl-Ən'am, 132). Sol tərəf adamları dünyanın pis adamlarıdır, onların da çoxlu dərəcələri var ki, [bu dərəcələr] Cəhənnəmin aşağı enən pillələrinə uyğundur, amma əzab çəkməkdə bir-birinə bərabərdirlər: «[Allah] dedi: – Hər birinizə ikiqat əzab veriləcək, lakin bilmirsiniz» (əl-Ə'raf, 38). Habelə: «Şübhəsiz, onlar o gündə əzab çəkməkdə bir-birinə ortaq olacaqlar» (əs-Saffat, 33). Hər üç tayfanın yolu Cəhənnəm üzrədir (Cəhənnəmədir): «Sizdən ora getməyən (qədəm basmayan, orada olmayan) olmaz; bu, sənin Tanrının verdiyi kəskin qərardır» (Məryəm, 71). Öndə gedənlər isə: «Sirat körpüsü

üstündən ildırım kimi sür'ətlə keçərlər» (Hədis)¹. Onların Cəhənnəmdə [qalmasının] bir zərurəti yoxdur: «Biz ondan onun söndüyü anda (vaxt) keçəcəyik» (Hədis). Bu söz Allahın salamu olmuş əhli-Beyt imamlarından (Məhəmməd peyğəmbərin ailə üzvlərindən – nəvə-nəticəsindən olan imamlardan) birinin «Siz Cəhənnəmdə necə (nə qədər) olacaqsınız?» – deyə soruşmuş bir nəfərin cavabında dediyi sözdür. Sağ tərəf adamlarına gəlincə, onlara Cəhənnəmdən nicat (qurtulmaq, çıxmaq imkanı) verəcəklər; sol tərəf adamlarını isə orada qoyacaqlar (saxlayacaqlar): «Sonra Allahdan qorxanları xilas edəcək, zalımları orada diz üstə qoyacağıq (saxlayacağıq)» (Məryəm, 72). Öndə gedənlər və sağ tərəf adamları Cənnətə çatacaqlar. Amma sağ tərəf adamlarının kamilliyi Cənnətlə olacaq (onlar Cənnətə çatmaqla kamilləşəcəklər), Cənnətin kamilliyi öndə gedənlərlə (öndə gedənlərin ora düşməsi, çatması ilə): «Cənnət Salman üçün Salmanın Cənnət üçün darıxdığından daha çox darıxır» (Hədis). Onlar Cənnətə can atmamışlar (atmırdılar, Cənnətə düşmək üçün fədakarlıq göstərmirdilər): «... onlar onu çox istədikləri halda, [hələ] ora daxil olmamışlar» (əl-Ə'raf, 46). Onlar Ə'rafda (Cənnətlə Cəhənnəm arasındakı yüksəkliklərdə, maneələr üstündə) olan adamlardır: «Ə'rafın üstündə isə hər kəsi simasından tanıyan kişilər (adamlar) var» (əl-Ə'raf, 46). Onlar üçün bütün hallar bərabər olar: «Bu sizin özünüzdən yan keçənə kədərlənməməyiniz (mə'yus olmamağınız), sizə veriləndən fərəhlənməməyiniz üçündür» (əl-Hədid, 23) – onların vəziyyətinin təsviridir. Sol tərəf adamları ziddiyyətli [hallara mə'ruz qalan] adamlardır. [Onlar] bu dünyada bir-birinə qarşı (zidd, əks) olan varlıq və yoxluq, ölüm və dirilik (həyat), elm (bilik) və cəhalət (biliksizlik), qüdrət (güc, bacarıq) və acizlik (gücsüzlük, bacarıqsızlıq), ləzzət (dad) və ələm (ağrı), səadət (xoşbəxtlik) və bədbəxtlik kimi ziddiyyətli hallara təkrar-təkrar (dönə-dönə) qayıdırlar. Belə ki, onlar öz-özlərinə qayıdırlar.

¹ 4. Cəhənnəmdə qətləndirilən tərkiblərdə bu məsələni hədisə görə...

Özü özündən xilas olmaq (tapmaq) isə mümkün deyil: «...dərileri yetişdikcə onlara əvəzində başqa dəri verəcəyik ki, əzabı [həmişə, tam] dadsınlar» (ən-Nisa, 56). Xülasə (şübhəsiz), onlar həmişə Cəhənnəmin iki tərəfi olan Səmum və Zəmhərir arasında tərəddüd edərlər (get-gəldədirlər), gah bu tərəfdə əzab çəkirlər, gah o tərəfdə: «Onların üzərində və ayaqları altında oddan talvarlar (kölgələr, örtüklər) vardır» (əz-Zümər, 16). Onlar bu dünyada imanın mərtəbələrindən birincisi olan itaət vəziyyətinə (anına, dərəcəsinə) gəlməyib (çatmayıb) ixtiyar cilovunu öz əllərində saxladığılarından (geriyə öz əllərinə aldıklarından) axirətdə qapalı qalacaqlar: «Hər dəfə istəyəcəklər ki, ondan çıxsınlar, ona qaytarılacaqlar» (əs-Səcdə, 2). Sağ tərəf adamları (isə) [yüksək] dərəcəli adamlardır. Onlar həmişə irəli gedərək bir kamillik səviyyəsindən sonra başqa bir kamillik səviyyəsinə, dərəcə üstündən dərəcə əldə edirlər: «...onlar üçün bir-birinin üstündə tikilmiş otaqlar var» (əz-Zümər, 20). [Onlar] ziddiyyətli adamların çəkdiyi əzabdan xilas olurlar: «...onların nə bir qorxusu olar, nə də kədərlənərlər»; «Əldən çıxana görə kədər, ələ gəlməyəne görə qorxu duymazlar» (əl-Bəqərə, 38 və başqa ayələr). Onlar bu dünyada [itaətə] məcbur olduqları üçün: «Allah və Onun elçisi bir şeyə qərar verəndə heç bir mö'min kişiyyə və mö'min qadına onların əmrindən başqa bir şey seçmək olmaz» [əl-Əhzab (Müttəfiqlər, Birləşmiş dəstələr), 35], axirətdə mütləq ixtiyar sahibi (müxtari-mütləq) olacaqlar: «Onlar üçün orada istədikləri şey olacaq» (əl-Fürqan, 16) ki, ədalətin hökmü ilə (ədalətə uyğun olaraq) [onlardan] hər birinin cəbr (məcburiyyət) və ixtiyar (iradə azadlığı) payı olsun. Belə ki, bu tayfanın ziddiyyətin iki tərəfindən biri ilə bir əlaqəsi olsa, [onda] o ziddiyyət həqiqi ziddiyyət olmaz və onlar ona görə cəzalanmaz, əksinə, mükafat alırlar və o [mükafat] zəncəfil hərərəti (istiliyi) və kafur soyuqluğu kimi olar ki, [onlar] təbiidirlər, Səmumun istiliyi (qaynarlığı) və Zəmhəririn soyuqluğu (şaxtası) kimi yad (qeyri-təbii) deyillər: «Doğrusu, vəziyyətlər bir cəhətdən işərlər... işindəki işlərin qatışı

kafurdan» (əl-İnsan, 5); «İçirdilər onlara orada bir cam, onun içində bir içki var – zəncəfillə qarışan» (əl-İnsan, 17). Həmçinin, [yüksək] dərəcəli adamların çəkişmələri (mübarizələri) də məcazi (rəmzi) bir mübarizə olacaq: «Onlar orada boş danışığa və günaha təhrik etməyən bir qədəhi bir-birinin əlindən qaparlar» [ət-Tur (Dağ), 23]. Xülasə, onlar o qədər [mehribandırlar] ki: «Biz onların qəlblərindən kin-küdurəti çıxarıb onları taxtlar üstündə üz-üzə oturmuş qardaşlar etdik» (əl-Hicr, 47). Lakin ziddiyyətli adamların rəqibliyi (düşmənçiliyi) əsl (həqiqi) rəqiblik olacaq: «Şübhəsiz, Cəhənnəm sakinlərinin bir-biri ilə çəkişməsi (rəqabəti, düşmən olduğu) həqiqətdir» (Sad, 64). Xülasə, onlar o qədər [düşməndirlər] ki: «... hər yeni gələn (daxil olan) tayfa öz bacısını (özündən əvvəlki tayfanı) lə'nətləyəcək» (əl-Ə'raf, 38). Sonra bir-birinin əksi olan isti və soyuqdan hər ikisi, Cəhənnəm sakinlərinə əzab verdikləri kimi, gah bir tayfanın əzabının səbəbi (vasitəsi) olurlar, gah da [onlardan] bir tərəf bir tayfanın rahatlığına səbəb olur və o [zaman] «sərin və təhlükəsiz» (əl-Ənbiya, 68) olur. Sərinliyə layiq görülmüş adamlar yəqin adamlarıdır (şübhə etmədən inananlardır). Başqa tərəf olan od isə onların əksi olan kəslərin əzabının səbəbidir (... adamlara əzab vermək vasitəsidir). Onlar «Allah haqqında bəd gümana düşənlər» [əl-Fəth (Zəfər), 6]-dir. Gah da hər iki tərəf Zəncəfil və Kafur haqqında dediyimiz kimi, bir tayfanın rahatlığına səbəb olurlar. Habelə od, Cəhənnəm odu kimi, gah bir tayfanın əzab çəkməsinə səbəb olur, gah da Cənnəti və odu (Cəhənnəmi) Bölüşdürəndən: «Ey odu Bölüşdürən! Məni payına od düşənlərdən et!» – deyə xahiş etmiş, Onun (Bölüşdürənin) da gülürək: «Etdim» – dediyi o şəxsin xahiş etdiyi od kimi, bir tayfanın rahatlığına səbəb olur. Ondən sonra O orada olan başqalarına buyurmuşdur ki, o, qiyamət adamlarından olacaq. Yoxluğun (yox olmanın) da növləri var: qəhr (həlak, həlakolma) yoxluğu ki, Qiyamət günü (qiyamətdə) böyükdən kiçiyə hamıya aid olacaq: «Onun Özündən başqa hər şey həlak olur» (əl-Qəss, 88); vəhdət (birlik

Allahı tək bir tanrı olaraq tanıyıb sevmək) adamlarına aid olan (tətbiq edilən) lütfkarlıq (incəqəlblilik, həssaslıq) yoxluğu (yox etməsi): «Kim Məni sevsə, Mən onun [günahının] izini silərəm (yox edərəm)» (Hədis) və ünf (qabalıq, sərtlik) yoxluğu ki, Cəhənnəm adamlarına aiddir: «O nə sağ buraxandır, nə də ki əl çəkəndir» [əl-Müddəssir (Əbaya bükülən), 28].

YEDDİNCİ FƏSİL

Sirat [körpüsü] haqqında.

Sirat Allahın yoludur: «Sən, şübhəsiz, bir düzgün yola yönəldirsən» [əş-Şura (Məsləhət), 52]; «O Allahın yoluna ki, göylərdə və yerdə nə var (göylərdə və yerdə olanlar) Onundur» (əş-Şura, 53); «[O] tükdən nazik, qılıncdan iti[dir]» (Hədis)¹. Naziklik ona görə (o səbəbdən)dir ki, [onun üstündən keçən insan] ziddiyyətin iki tərəfindən birinə azacıq meyl etsə, həlak olması vacib (zəruri, qaçılmaz) olsun: «Zülm edənlərə meyl etməyin, sizə od toxunar» (Hud, 113). İstilik ona görə (o səbəbdən)dir ki, onun üstündə dayanmaq da həlak olmağa səbəb olsun: «Kim onun üstündə dayansa, o onu iki yerə bölər» (Hədis).

Cəhənnəmlilər (Cəhənnəmə düşən adamlar) Siratdan (Sirat körpüsündən) Cəhənnəmə düşərlər: «Şübhəsiz, axirətə inanmayanlar Siratdan sürüşüb aşağı düşərlər» (əl-Mü'minun, 73). Siratın iki tərəfində [də] Cəhənnəm yerləşir: «Sağ və sol sürüşkəndir» (Hədis). [Bu] Ə'rafdakı adamların vəziyyətinin əksinədir. Belə ki, Ə'rafda olanların: «Cənnət sağlarında (sağ tərəflərində) və sol tərəf (sollarında)» (Hədis) olar, «[Bunlar] hər ikisi Bağışlayan [Allah]ın iki əlidir» (Hədis).

¹ Müslim, «İman kitabı», 269-cu hədis; Əhməd bin Hənbəl, «Baqi Mütəvəllifləri» 22640-cu hədis.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Əməl dəftərləri, möhtərəm katiblər, yaxşı və pis adamlara göydən mələklərin və şeytanların gəlişi (enməsi).

Danışiq və hərəkət (iş) nə qədər ki, səslər və hərəkətlər (tərpənişlər) aləmində olurlar, onların qalması və qeydə alınması (sabitləşməsi) mümkün deyil (... qala və sabitləşə bilməzlər). Elə ki yazı və təsvir (şəkil, rəsm) aləminə gəldilər, qalan və sabit (qeydə alınmış) olurlar və hər kəs bir söz desə, ya bir hərəkət etsə (iş görsə) ondan bir nişanə qalır. Buna görə də bacarıq əldə etmək üçün təkrar etmək zəruridir ki, o bacarığın varlığı (vasitəsi, köməyi) ilə o sözə, ya o hərəkətə qayıtmaq (o sözü və ya o hərəkəti təkrar etmək) asan olsun. Əgər belə olmasa idi, heç kəs nə elm, nə sənət, nə peşə öyrənə bilməz, uşaqların (balacaların) tərbiyələndirilməsinin, naqisələrin təkmilləşdirilməsinin faydası olmazdı. Belə ki, hərəkətlərdən (işlərdən, tərpənişlərdən) və sözlərdən (deyimlərdən, danışıklardan) insanlarda qalan o əsər (iz, əlamət, nişanə) əslində o hərəkətlərin yazılışı və təsviri (şəkli, rəsmi) deməkdir və o yazıların və təsvirlərin yerinə (yazıldığı və çəkildiyi yerə) danışıkların (sözlərin) kitabı (yazısı) və əməllərin səhifəsi (dəftəri) deyilir. Çünki əməllər və sözlər yazılıb bir yerə toplananda, Allah qoysa bəyan edəcəyimiz (bəhs edəcəyimiz) kimi, kitab olur. O yazılmışları (yazıları) və çəkilmələri (surətləri, şəkilləri, rəsmləri) yazanlar və çəkənlər möhtərəm katiblərdir (katiblər adlanır). [Onların] sağda olanlar[1] sağ tərəf adamlarının yaxşılıqlarını yazırlar: «İki qəbul edən (yazan) [onun] sağında və solunda oturub qəbul edirlər» (Qaf, 17). Xəbərdə (rəvayətdə) deyilir ki, kim bir yaxşılıq etsə, o yaxşılıqdan bir mələk vücuda gəlib (yaranıb) onu mükafata (savaba) çatdırır, kim bir pislik etsə, ondan bir şeytan vücuda gəlib (varanıb) onu əzaba çatdırır. [Allah] Özünü Qur'anda

buyurur: «Şübhəsiz, – Bizim Tanrımız Allahdır! – deyib sonra sözlərinə düzgün əməl edənlərə göydən mələklər gələr ki, qorxmayın, kədərlənməyin, şad olun ki, sizə Cənnət və'd olundu. Biz bu dünya həyatında da, axirətdə də sizin dostlarınızıq» (Füsilət, 30-31). Bunun əksinə olaraq: «Sizə xəbər verimmi göydən şeytanlar kimə gəlir? – Onlar hər bir yalançıya, günahkara gəlirlər» [əş-Şüəra (Şairlər), 221-222]. Habelə: «Kim uzaqgörənlik edib, Bağışlayan [Allah]ı xatırlamasa, biz onun üstünə bir şeytan salırıq ki, onun ayrılmaz dostu olsun» [əz-Züxrüf (Qızıl bəzəklər, Bər-bəzək), 36]. [Bunlar] həmin [o şeylər]dir ki, elm adamlarının dilində mələkə (qüvvə, qüdrət) adlanır, [dünya] görmüş (görüş, baxış sahibi olan) adamların dilində mələk və şeytan. Hər ikisindən məqsəd birdir (eynidir). Əgər bu qüvvələrin daimi (əbədi) olaraq qalması və sabitləşməsi mümkün olmasaydı, kiçik zamanda (kiçik [bir] zaman fasiləsində) olan (baş verən) işlərə görə mükafat və cəza veriləcəyini deməyin heç bir mə'nası olmazdı. Lakin hədisdə sübut olunmuş və deyilmişdir ki: «Şübhəsiz, Cənnət sakinləri (Cənnətə düşənlər, Cənnət adamları) əbədi olaraq Cənnətdə qalacaq, Od (Cəhənnəm) sakinləri isə niyyətlərinə görə» (Hədis). Sonra [mə'lumdur ki], kim bir zərrə qədər yaxşılıq, ya pislik etsə, o yaxşılıq və pislik kitabda yazılar və təsvir olunur, daimi və əbədi olaraq qalar. [Onları] onların gözü qarşısında saxlayarlar: «O zaman ki dəftərlər (dürgələr) açıldı [hamarlandı]» (ət-Təkvir, 10), ondan qafil olan (xəbəri olmayan, bixəbər olan) kəslər deyərlər: «– Bu necə kitabdır! Hesaba almamış heç bir kiçik və böyük şey qoymayıb! – Onlar işlədikləri əməlləri orada görürlər. Sənin Tanrın heç kəsə zülm etməz» (əl-Kəhf, 49). Habelə, xəbərlərdə (rəvayətlərdə, hədislərdə) çox yerdə göstərilmişdir ki, hər dəfə Allahın adını çəkib Onu öyməkdən və ya yaxşı bir hərəkət etməkdən (iş görməkdən) bir huri yaradılar

(vücuda gətirilər), [o] əməllərin sahibləri (əməlləri edənlər) əbədi qalacaqları Cənnətdə ondan ləzzət alırlar. Başqa tərəfdə də günahkarların pisliklərindən elə şəxslər (varlıqlar) yaradılar ki, [onlar] bir tayfanın əzab və cəza çəkməsinə səbəb olurlar. Nuhun oğlunun əhvalatında «[Onun işlədiyini] yaramaz bir əməldir» (Hud, 46) və Bəni İsrail haqqında: «Biz İsrail oğullarını alçalıcı əzabdan qurtardıq. Həddi aşanların ən təkəbbürlüsü olan Fir'ondan [xilas etdik]» [əd-Düxan (Tüstü, Duman), 30-31]. Xəbərdə (hədisdə) deyilir ki: «[Allah] kafiri mö'minin günahından yaratdı» (Hədis). Buna çoxlu misallar var və bu bütünlükdə onunla bağlıdır (o hökmlədir, ona görədir) ki: «Axirət evi (yurdu) isə, şübhəsiz, əbədi həyatdır; əgər insanlar bilsəydilər» [əl-Ənkəbut (Hörümçək), 64]. Deməli, dünya adamlarının nəzərində pərdə arxasında olan hər bir şey canlı deyil. Elə ki o pərdəni və örtüyü qabaqdan (qabaqlarından, qarşılarından) götürdülər: «Biz sənin örtüyünü üstündən götürdük, bu gün sən baxışın itidir» (Qaf, 22) [– deyərlər]. Bu o zaman (onda) olur ki, [onlar] həqiqətdə (əslində) ölüm olan bu dirilikdən ölüb o dünyanın bu dünya ölümü olan əbədi diriliyinə [yetişərək] diri olsunlar (dirilsinlər): «Ölü ikən Bizim diriltiyimiz, ona adamların arasında dolaşması (yol getməsi) üçün bir nur (ışığı) bəxş etdiyimiz kimsə qaranlıqlar içində olub oradan heç vaxt çıxmıyacaq kimsəyə bərabər olarmı?» (əl-Ən'am, 122). [Onlar] onu elə görərlər ki, sanki «İlahi, bizə şeyləri olduqları kimi göstər!» duasının cavabı budur. Deməli (Beləliklə), vəhdət (birlik, Allahın təkliyinə inam) pərdəsi qaldırıldıqdan sonra hər kəsin nəzəri (baxışı) öz kitabını oxuya (hər kəs öz kitabına nəzər sala) və öz hesabını götürə bilər: «Hər bir insanın əməlini boynundan asırıq və Qiyamət günü onun qarşısına açıq görəcəyi bir kitab çıxardıb [deyərik]: – Kitabını oxu! Bu gün səndən haqq-hesab çəkməyə özün kifayətsən» [əl-

İsra (Gecə səyahəti), 13-14]. Əgər [o,] xeyir işlərdə öndə gedən[lərdən], ya sağ tərəf adamı olsa, onun kitabını «Necə yaşayırsınız, eləcə də ölərsiniz, necə ölürsünüz, eləcə də dirildilərsiniz» (Yaşayan ölər, ölən dirilər) (Hədis) hökmü ilə qabaqdan, ya sağ tərəfdən özünə verərlər: «Kimin ki öz kitabı ələ gəldi sağından, o deməkdir: hesabı onun olacaq asan» [əl-İnşiqaq (Aralanma), 7-8]. Əgər başıaşağılardan olsa: «Əgər sən cinayətkarların özlərinin Tanrısının yanında başlarını aşağı dikdiklərini görsəydin...» (əs-Səcdə, 12), ya sol tərəf adamı olsa, onda onun kitabını ona arxasından, ya da sol tərəfindən verərlər: «Kimin ki ələ gəldi kitabı arxasından» (əl-İnşiqaq, 9); «Hər kimin ki verildi kitabı (dəftəri) sol əlinə deyər: – Verilməsəydi kaş ki kitabım [bu gün]» [əl-Haqqə (Haqq gün), 25].

DOQQUZUNCU FƏSİL

Hesab çəkilməsi və hesab çəkilən adamların təbəqələri (təsnifatı).

Hesab (haqq-hesab) günü insanlar üç tayfa (qrup) olacaqlar: «Orada onlara haqq-hesab çəkilmədən ruzi verilər» (Qafir, 40) və onlar üç növ (cür) olacaqlar.

Birinci növ öndə gedənlər və Ə'rafda olanlardır ki, haqq-hesabdan azaddırlar (azad olarlar). Xəbərdə (hədisdə, rəvayətdə) deyilir ki, dərvişləri haqq-hesab yerinə aparanda mələklər (fərişələr, fərişələr) onlardan haqq-hesab tələb edəcəklər. Onlar [mələklərə] deyəcəklər: – Siz bizə nə vermisiniz ki, sizə haqq-hesab (hesabat) verək? Möhtərəm Qüdrət Sahibinin səsi gələr (gəlib çatar) ki, yaxşı (doğru) deyirlər, sizin onların haqq-hesabı ilə işiniz yoxdur (olmasın), o adamların (camaatın) haqqında Peyğəmbərin özünə belə xitab (müraciət) edilir ki: «Onların haqq-hesabından sənə bir [daxli olan] şey yoxdur, sənə haqq-hesabından [da] onlara bir [daxli olan] şey yoxdur» (əl-Ən'am, 52).

İkinci növ sağ tərəf adamlarından olan elə adamlardır (bir dəstədir, camaatdır) ki, pis əməllərdə (pisliklərdə) payları (əlləri) var (pis əməllərə yol vermişlər).

Üçüncü növ elə adamlardır (bir dəstədir, camaatdır) ki, «Allah onların pis əməllərini yaxşı əməllərlə əvəz edər» (əl-Fürqan, 70).

Haqq-hesaba çəkilənlər də üç növ olacaqlar:

Birinci növ o adamlardır (camaatdır) ki, onların əməl divanı (kitabı, dəftəri, siyahısı) yaxşı işlərdən xalidir (divanında, kitabında heç bir yaxşı əməl yazılmayıb).

İkinci növ o kəslərdir ki: «Onların etdikləri hər şey orada uğursuzluqla nəticələnər, əməlləri puça çıxar» (əl-Bəqərə, 252). [Bu] onlar haqqındadır (haqqında deyilmişdir): «Biz onların etdiyi hər bir əmələ yaxınlaşıb onu havada uçan toz dənəsi

Haqq-hesab çəkilən adamlardan «...yaxşı bir əməllə pis bir əməli bir-birinə qarışdırmış» (ət-Tövbə, 102) üçüncü tayfa özləri də iki növ olurlar (olacaqlar):

Özləri özlərindən həmişə haqq-hesab çəkən: «Sizdən haqq-hesab çəkilməmiş özünüz-özünüzdən haqq hesab çəkin» (Hədis)¹ – [sözünü (hədisini)] eşitmiş növ (adamlar), şübhəsiz, qiyamətdə (Qiyamət günü) o adamlardan alacaqlar ki: «hesabı onun olacaq asan» (əl-İnşiqaq, 8). Başqa bir növ (dəstə, adamlar) ki, hesabdan və kitabdan (yazıdan) qafil (bixəbər, xəbərsiz) olacaqlar, şübhəsiz, haqq-hesabda (haqq-hesab üstündə) mübahisəyə girişəcəklər: «Kim haqq-hesab zamanı mübahisə etsə, yalnız əzab görər» (Hədis)². Hesab [özü] isə hər kəsin (hər bir adamın) öz cəzasına ədalətlə (ədalətin hökmü ilə) çatması üçün təqdim olunmaqdan ötrü yaxşı əməllərlə (yaxşılıqlarla) pis əməllərin (pisliklərin) nəticələrinin dəqiqləşdirilməsi (konkretləşdirilməsi) və bir yerə toplanmasıdır (toplanması deməkdir, toplanmasından ibarətdir). Yəqin edənlər ([Allaha, dinə] şübhə etmədən inananlar) həmişə hesab yerinin öndəkilərindən olarlar: «Mö'minin hesabı Qiyamət gününəcən uzadılmaz (yubadılmaz)» (Hədis).

¹ Tirmizi, «Sifət əl-qiyamə və ər-rəqaiq və əl-vərəʿ», 2383-cü hədis.

² Əbu Dəvud, «İftak əl-cəzayir», 2680-ncü hədis.

ONUNCU FƏSİL

Əməllərin çəkilməsi və tərəzi haqqında.

«O gündə əməllərin çəkiləcəyi haqdır (doğrudur); kimin tərəzisinin gözü (çəkdikləri, savabları) ağır gəlsə, onlar xoşbəxtdirlər, kimin tərəzisinin gözü yüngül gəlsə, onlar özlərini uduzmağa məhkum edənlərdir» (əl-Ə'raf, 8). Hərəkətin nəticəsi (tə'siri) onu edənin nəfsinin (ruhunun, qəlbinin) rahatlığına gətirib çıxarırsa (qəlbini rahat edirsə), deməli o, ağır gələn gözə aid olan hərəkətdir. Lövbərlər gəmiləri çalxalanmaqdan və kobud (təhlükəli) hərəkətlərdən gözlədiyi (saxladığı) kimi [belə əməllər də onları edənin tərəzisinin gözünü tərپənməz saxlar]. Ruhun narahatlığına səbəb olan, [insanı] istəyin ardınca aparan (qulu edən) hər bir nəticə (tə'sir) isə yüngül gələn gözə aiddir. Havada ən kiçik (az) bir dəyişiklik baş verən kimi yüngül şey hərəkətə gəlib nizamsız hərəkətlər edər. Razılıq [içərisində yaşamaq] üçün isə qəlb rahatlığı tələb olunur (lazımdır). Xülasə: «Kimin ağır gəldisə tərəzisinin gözü, bir razılıq içində yaşayacaq o özü» [əl-Qariə (Qarı döyən gün), 6-7]. Nəfsin (insanın, ruhun) hərəkətlərinin ixtilafı (hərəkətlərindəki ixtilaf, ziddiyyət) [insanın öz] istəyin[in] (hisslərinin) dalınca getməsindəndir (istəyinə tabe olmasındandır). İstək (hisslər) [insanı] uçuruma aparır. Xülasə: «Kimin yüngül gəldisə tərəzisinin gözü, bir uçurum dərədir onun anası [, özü]. Sən nədən bilərdin ki, mə'nası nə bu sözün? – Bir qızmar oddur [, düzü]» (əl-Qariə, 8-9). Elə İblisi də oddan yaratmışlar, Adəmi isə torpaqdan: «Məni oddan yaratdın, onu isə palçıqdan yaratdın» (əl-Ə'raf, 12). Od yüngüldür, torpaq ağır. Ona görə də İblisin hərəkətləri yüngül olur, insanın hərəkətləri ağır (olur). Belə ki: «Hər kəsin əməli cinsinə uyğun olar» (əl-İsra, 84). Bə'ziləri demişlər [ki]: «La ilahə illəllah» [Allahdan başq a heç bir mə'bud (ibadət olunmalı, ibadət olunmağa haqqı olan varlıq) yoxdur] kəlməsi (ifadəsi) tərəzidir. Çünki [onun haqqında] buyurmuşlar: «[Ol dilə] sən

tərəzidə ağır gələn bir söz[dür]» (Hədis). Amma bə'zi adamlara görə, çəkilən və tərəzi (çəkən) hər ikisi birdir (bir şeydir). Bu kəlmənin (ifadənin) tərəzi olmasının əlaməti (tərəziyə oxşar cəhəti) odur ki, onun bir «göz»ündə (ovcunda) varlıq var, bir «göz»ündə (ovcunda) yoxluq (varlığı bir gözündə saxlayır, yoxluğu bir gözündə). Bir üzü yoxluğa, bir üzü varlığa doğru dayanan (varlıqla yoxluq arasında dayanan, yerləşən) istisna ədatı (məhdudlaşdırıcı ədat)¹ isə hər iki əlini (ovcunu, qanadını) açıb dayanmış şahin (qartal) kimi mö'minlə kafiri, cənnətlidə (cənnətlik adamlar), cəhənnəmliyi (cəhənnəmlik adamı) bir-birindən ayırır: «Kim – Allahdan başqa mə'bud yoxdur! – desə, Cənnətə daxil olar (düşər)» (Hədis)².

¹ Burada «la ilahə illə Allahü» ifadəsindəki, Azərbaycan türk dilinə «başqa» qoşması kimi tərcümə olunan «illa» sözünə işarə olunur. İfadədə Allah sözü ilə «yoxdur mə'bud» söz birləşməsi (cümləsi) arasında yerləşən bu hissəcik sanki əbədi və əzəli varlıq olan Allahla yoxluq məfhumunu bir-birindən ayırır. Ərəb qrafikasında bu hərf kəmiyyəti ilə də təsdiqlənir: belə ki, «la ilahə» ifadəsi və «Allah» sözünün hər birində iki «əlif», iki «lam», bir «he» hərfi var.

² Buraxılış: «Liləhə» 5270-üncü hədis. Məclid: «İslam» 128-ci hədis.

ON BİRİNCİ FƏSİL

Göylərin qatlanması (bükülməsi, qatları) haqqında.

Uca Allahın sözü (başqa) bir şeydir, Uca Allahın Kitabı başqa (bir) şeydir. Söz (kəlam) əmr (buyuruq) aləminə aiddir, kitab xəlq (yaradılış) [söz bir əmrdir (buyuruqdur), kitab bir yaradılmış]: «Şübhəsiz, O bir şey istəyəndə o şeyə əmr edir: «Ol!», o da olur» (Yasin, 82). Əmr (buyuruq) aləmi ziddiyyətdən, habelə çoxluqdan azaddır (əmr aləmində ziddiyyət və çoxluq yoxdur): «Bizim əmrimiz göz qırpmı kimi yalnız birdir» (əl-Qəmər, 50)¹. Yaradılış (xəlq) aləmində isə ardıcıl (nizamlı növbələşən, bir-birini əvəz edən) təzadlar var: «Aydınlaşdırıcı Kitabda olmayan heç bir yaş və ya quru [şey] yoxdur» (əl-Ən'am, 59). Habelə, söz (kəlam) ayələri əhatə etdiyi (ayələrdən ibarət olduğu) kimi: «Bunlar Allahın ayələridir (nişanələridir, mö'cüzələridir), Biz onları sənə həqiqətən (doğrudan, doğru olaraq) oxuyuruq» (əl-Bəqərə, 252), Kitab da ayələri əhatə edir (ayələrdən ibarətdir): «Bunlar Aydınlaşdırıcı Kitabın ayələridir» (əş-Şüəra, 2). Söz(lər) görüntüyə (şəklə, yazıya) çevriləndə kitab olur. Habelə əmr həyata keçəndə hərəkət (iş) olur: «– Ol! O da olur» (Yasin, 82). Beləliklə, yaradılış aləminin (yaradılmışlar aləminin, yaranmış aləmin) varlıq (vücut, mövcudluq, vücudagəlmə) səhifəsi cah-cəlallı (Böyüklərdən Böyük) Allahın Kitabıdır, onun ayələri gözə görünən varlıqlar[dır]: «Şübhəsiz, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsində, Allahın yerdə və göydə yaratdıqlarında Allahdan qorxan bir tayfa üçün (adamlar üçün) əlamətlər (nişanələr, mö'cüzələr, sübutlar) var» (Yunus, 6). Bu əlamətlər o Kitabda qeydə alınıb (yazılıb) bəyan edilmişdir (aydınlaşdırılmışdır, bildirilmişdir) ki, insanlar üfüqlərdə olan həqiqi (hərəki, gözlə görünən) əlamətlərə baxmaqla (nəzər salmaqla) və qəlblərdən gələn (çıxan) söz nişanələrini

¹ N.Tusi ayəni «göz qırpmı kimi» ifadəsini ixtisar etməklə sitat

dinləməklə (sözlə ifadə edilən, dillə deyilən əlamətləri, mö'cüzələri dinləməklə) haqqa çatsınlar: «Biz öz ayələrimizi (əlamətlərimizi, nişanələrimizi, mö'cüzələrimizi) onlara üfüqlərdə (gözlə açıq aydın) və onların özlərində (öz qəlblərində) göstərəcəyik ki, onlara onun həqiqət (doğru) olduğu aydın (aşkar) olsun» (Füsilət, 53). İnsanlar nə qədər ki, zaman[ın] və məkan[ın hökmü] altındadırlar (zaman və məkan daxilində yaşayırlar), bir-birinin ardınca ayələr oxuyur, onu dillə deyir və [ona] baxırlar (onu gözlə görürlər). O (ayələr, mö'cüzələr, əlamətlər, nişanələr) onda keçən bir gecə-gündüz (gün) və bir haldan sonra müşahidə olunan [başqa] bir haldır (bir-birinin ardınca dəyişən hallardır, vəziyyətlərdir): «Onlara Allahın günlərini (gecə-gündüzünü) xatırlat ki, bunda əlamətlər var» (İbrahim, 5). Bu bir kəsin (insanın) sətir ardınca sətir, hərf ardınca hərf olmaqla (sətirbəsətir, hərfbəhərf) namə (məktub) oxumasına bənzəyir (oxuması kimidir). Elə ki onun bəsirət gözüne Qiyamət günündə olduğu kimi hidayət (doğru yol) sürməsi çəkildi, xəlv (yaradılış) aləmini (aləmindən) keçib öz başlanğıcı olan əmr (buyuruq) aləminə çatdı, sətirlərdən və hərlərdən ibarət qıvrım (burulmuş, dürülmüş) mirvariyyə bənzər o namə qarşısında olan o kəs (şəxs adam) kimi bütün kitabı (yazını) bir dəfəyə oxumuş olar: «O gün ki, göyü kitab səhifəsi (dürgələnmiş yazılı səhifə) kimi bükərik (qatlarıq)» (əl-Ənbiya, 104); «Göylər Onun sağ əlində qatlanmış (bükülmüş) olar» (əz-Zümər, 67). [Allah] sol əlində demir ki, [insanlar] bilsinlər ki, sol tərəf adamlarının göylərin qatlanmasında(n) bir payı yoxdur. Əgər [insan] özündə ona baxmağa (onu oxumağa) qüdrət (güc) tapmaz, [deməli,] onun halı çağrılarda (adı çəkiləndə) eşitməyən [adam] kimi bu olar: «Özünə oxunan Allah ayələrini eşidər, sonra onları eşitməmiş kimi, təkəbbür göstərməkdə israr (davam) edər; ona ağrıdıcı bir əzabdan müjdə ver» (əl-Casiyə, 8). [Beləliklə,] eşitməkdə, görməkdə, danışmaqda (sözdə, sözlərdə) və yazıda (kitabda) çoxlu sirlər var ki, onları[n hamısını] bu qısa [yazı]da göstərmək olmaz.

ON İKİNCİ FƏSİL

Sur çalınması və yerlə göyün yerlərinin dəyişməsi (dəyişəcəyi) haqqında.

Qiyamət [günün]də sur iki dəfə çalınacaq: birinci [dəfə sur] göylərin və yerlərin sakinlərindən (göylərdəkilərdən və yerlərdəkilərdən) tənzinin (vəhyin) zahirinə və təvilin (izahın, yozumun, təfsirin) batininə sahib olanların (vəhydən və onun mənasından xəbərdar olanların) və ya öz hissləri və ağılları əsasında bir yozum verənlərin ölümü (öldürülməsi) cəhətdən (üçün) [çalınacaq]: «Sura üfürüləcək və Allahın istədiklərindən başqa göylərdə və yerdə olanlar [onun səsindən] ildırım vurmuş kimi yığılıb öləcəklər» (əz-Zümər, 68). Onların öldürülməsi (ölümü) dediklərinin (sözlərinin) qaytarılıb (təkrar edilib) [özlərinə] göstərilməsi və dinlərinin açıq göstərilməsi yolu ilə olacaq (olar) ki, [onlar] özlərinin varlıqlarını, bilik və görüşlərini müayinə edə (nəzərdən keçirə) bilsinlər və: «Siz və sizin Allahdan başqa ibadət etdikləriniz Cəhənnəm yanacağısınız; siz ora girəcəksiniz» (əl-Ənbiya, 98) – həqiqətinə yəqin (ürəkdən, şübhə etmədən inansınlar): «Onda ki, onların əleyhinə deyilmiş söz (onların haqqında deyilən) yerinə yetdi, Biz onlar üçün yerdən onlarla danışmış [onlara belə deyən] bir heyvan çıxarıyıq ki, insanlar Bizim ayələrimizə (mücüzələrimizə) inanmırdılar» [ən-Nəml (Qarışqalar), 82]. Surun ikinci dəfə çalınması (sura ikinci dəfə üfürülməsi) onların öldürüləndən sonra dirildilməsi, və cəhalət (biliksizlik, anlamazlıq) yuxusundan qalxmaları cəhətindən (üçün) olacaq: «Sonra ona (sura) ikinci dəfə üfürüləcək, onda onlar ayağa qalxıb baxa-baxa qalacaqlar» (əz-Zümər, 68). Bu, qiyamət (Qiyamət günü) qalxması (qalxışı, duruşu) olacaq və qiyamətdə (Qiyamət günü) ölənlərin dirilməsi olacaq: «Sonra, şübhəsiz, siz Qiyamət günü [yenidən] dirildiləcəksiniz» (əl-Mü'minun, 16). Sonra mükafat[landırma] və cəzalandırma olacaq. Bəli, heç bir (cəzalandırma) olmasa da, ki

onların [bu] dünyası və axirəti birləşdiriləcək: «Pərdə (örtük) götürülsə də, mənim şübhəm azalmadı (inamım artmadı)» (Hədis) və [onlar] ona möhtac olmayacaqlar (ehtiyac duymayacaqlar, layiq olmayacaqlar) ki, [onlara belə] desinlər: «Biz sənin örtüyünü üstündən götürdük, bu gün sənin baxışın itidir» (Qaf, 22). Odur ki, onların əməli və savabı da bir (bərabər) olacaq: «Mən Allaha nə bir istəkdən (mükafatdan) ötrü, nə də qorxudan ibadət etmirəm, əksinə, ona görə [ibadət edirəm] ki, O, ibadət olunmağa layiqdir, mən ibadət etməyə (layiqəm)» (Hədis). Buna görə də onlar qiyaməti, dirilməni (dirildilməni, yenidən dirildilməni) və mükafat [landırılmanı] gözləməli olmayacaqlar. Onlardan başqalarına isə bir saniyə ərzində mə'lum olacaq ki, onların sözlərinin varlığı yoxluq olmuşdur, yoxluğu varlıq, mahiyyətləri mahiyyətsizlik, mahiyyətsizlikləri mahiyyət, sifətləri (əlamətləri) sifətsizlik sifətsizlikləri sifət. Sonra [onlar] görəcəklər (görərlər) ki, şeylərin zahiri (görünüşi) onların zahir (görünüşi) bildikləri, batinləri və həqiqətləri (həqiqi mə'naları, reallıqları, real vəziyyətləri) də onların batin və həqiqət bildikləri deyildir (deyilmiş) [və onlar] zahirin və batinin (bayırın, görünüşün) və için örtüyünün götürülməsindən [sonra] mahiyyətin (zəvatın) və mahiyyətlərin (zəvatın; substansiyaların, subyektlərin) həqiqətinə çatarlar (çatacaqlar). [Biləcəklər ki,] yer o yer deyildir (deyilmiş) ki, onlar birinci yaranışda (mərhlədə; həyatda) yer bilmişlər (yer kimi tanımışlar), göy [də] o göy deyildir (deyilmiş). [Belə] ki: «O gün yer başqa yerlə əvəz olunacaq, göylər də. Onlar tək, qarşısızalmaz Allahın önündə açıq dayanacaqlar» (İbrahim, 48).

ON ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Qiyamət günü baş verəcək hallar və insanların (yaradılmışların) Ərsat meydanında (çölündə) duruşu haqqında.

Günəş bu dünyanın (aləmin) yaranışında mütləq (kamil, universal) nurların (ışıqların) çıxdığı yerdir (çıxış yeridir, mənbəyidir). Ay ondan (nur (ışıq) alır və onun (Günəşin) batdığı vaxt özündən kiçik (cisim)lərə əlavə edir (ötürür, işıq saçır). Ulduzlar cüz'i (kiçik, əks olunan) işıqların daşmasının (qaynamasının, saçmasının, əks olunmasının) başlanğıclarıdır. Odur ki, nurlar nurunun (ışıqlar işığının) üstü açılrsa (ışıqlar işığı görünsə), ulduzlardan nişanə qalmaz (ulduzlar yoxa çıxar): «O zaman ki, göy [üzü] yarıldı[, parçalandı]. O zaman ki, ulduzlar səpələndi, [bulandı]» [əl-İnfitar (Yarılma), 1-2]¹; Ay məhv olacaq: «Ay tutular [qaralar]» [əl-Qiyamə (Qiyamət günü), 8]; [ışıq] alan (dolan) [ışıq] verənlə (daşanla) birləşər: «Günəşlə Ay bir olar» (əl-Qiyamə, 9) və işığı olanla (ışıq saçanla, işıqlı ilə) işıq bir olduqda (olduğu üçün) nə işıq saçmaqdan (daşmaqdan) bir əsər (nişanə) qalar, nə də işıq almaqdan (dolmaqdan, əks etdirməkdən): «Onda ki, Günəş yuvarlandı» (ət-Təkvir, 1); «Görməzlər orda əsər günəşdən, nə şaxtadan» (əl-İnsan, 13). Gediş-gəliş yollarının əyri-üyrü (dərə-təpə) olmasının səbəbi (olmasına səbəb) [olan], gediş-gəlişi çətinləşdirən dağlar əvvəl (başlanğıcda) «daraqağzı» – yə'ni daranmış yun, əlçim kimi (əl-Qariə, 5) olacaq, axırda isə tamamilə havaya sovrulacaq[lar] (sovrulub gedəcəklər): «Səndən dağlar haqqında soruşarlar. De: – Tanrım onları havaya sovrub yox edəcək, [onların] yerində hamar bir düzən qoyacaq, sən orada heç bir girinti-çixıntı görməyəcəksən» (Taha, 105-107). Yə'ni təşbih (bənzətmə) və

¹ Əslində yalnız 2-ci ayə sitat gətirilir, 1-ci ayənin tərcüməsini də

tənzih (öymə)¹. Yalnız nicat (qurtuluş) sahilinə çatdıran (sahilə çatdırıb xilas edən) gəmilər vasitəsilə keçilə bilən (keçilməsi mümkün olan), [onlarda üzərkən, yol gedərkən] cəhətlərin tə'yin olunması [yalnız] işıqlı ulduzların köməyi ilə [mümkün] olan dənizlər də aradan götürüləcək (yox olacaq): «O zaman ki dənizlər qalandı [suyu yandı]» (ət-Təkvir, 6). Bu o qədər davam edəcək ki, nəhayət dənizlə quru, qoca ilə uşaq, göylə yer bir olacaq (bərabərləşəcək) və yaradılmışlar Qiyamət meydanında (Ərəsatda) görünəcəklər (Ərəsata çıxacaqlar): «Bax, onda onlar oyanıb dikələr» (ən-Naziat, 14). Bərzəxlərin (keçidlərin, qəbirlərin) sakinlərinin qabağından (önündən, qarşısından) qalın və nazik pərdələri götürəcəklər: «Qəbirlər alt-üst oldu, meyitləri tullandı» (əl-İnfitar, 4) və [onları] sirlərin üstünün açıldığı (açılacağı) yerlərdə saxlayacaqlar: «Onları tutub saxlayın (dayandırın) ki, onlar sorğu-suala çəkiləcəklər» (əs-Saffat, 24). Bərzəx (qəbir) həbsindən (dustaqlığından) xilas olanlar (qurtulanlar) tanrılıq (rübubiyyət) sarayına (Tanrının, Allahın sarayına, dərğahına) üz tutarlar: «Onda (belə olduqda) onlar qalaqlardan (qəbirlərdən) özlərinin Tanrısının hüzuruna axışarlar» (Yasin, 51). Qurd-quşdan, yırtıcılardan, heyvanlardan zəhəri, kəsici dişləri (köpək dişlərini), caynaqları və buynuzları (geri) alarlar ki, ziddiyyətin ətrafının divarı (ətrafındakı divar)² sınısın (sökülsün): «İlandan zəhər alınacaq, qurddan köpək dişi, qoçdan buynuz» (Hədis); «Görməzlər orda əsər günəşdən, nə şaxtadan» (əl-İnsan, 13).

¹ Bu cümlədəki «təşbih» və «tənzih» sözləri əslində antropomorfizm və Allahı öyüb Onun bütün nöqsanlardan azad olduğunu bildirmək mə'nalarındakı terminlər deyil, sadəcə dağların yerinin hamar bir düzənə bənzəyəcəyini, orada heç bir artıq-əskiyyin olmayacağına bildirmək üçün əlavə edilmişdir.

² Burada «surət» sözü «sin» hərfile yazıldığı üçün «divar» kimi tərcümə etdim, «sad» hərfile olsaydı ifadə belə tərcümə edilərdi: «İlandan zəhər alınacaq, qurddan köpək dişi, qoçdan buynuz» (Hədis); «Görməzlər orda əsər günəşdən, nə şaxtadan» (əl-İnsan, 13).

Ziddiyyətin (əksliyin) hər iki tərəfində yaradılmışların həlakının (həlak olmasının) səbəbi (vasitəsi, forması) olan ölümü gözəl (gözə şirin gələn, yaraşığı) qoç şəklində Cənnətlə Cəhənnəmin arasına çəkəcəklər ki, mütləq varlıq (mövcudluq, yaşama) olan əbədi həyat yoxluğunun yoxluğu (yoxa çıxması, yoxluqlar yoxluğu) olan ölümə görünsün (əyan olsun). Cəhənnəmi də bir dəvə görünüşündə Ərəsata (Qiyamət meydanına) gətirəcəklər («o gündə ki Cəhənnəm gətirildi [yaxına], xatırlayar o gündə insan [nə etdiyini]. Daha xatırlamağın ona nə faydası var?» (əl-Fəcr, 23)¹ ki, orada olanlar onu görsünlər (müşahidə etsinlər): «göstərilər Cəhənnəm onu görəne [əlbət]» (ən-Naziət, 36). Onu görməyin (ona baxmağın; onu müşahidə etməyin) dəhşətindən özlərinin yox olduqları (var olmadıqları) vaxt (özləri olmayanda) yaradılışın icrasını (varlıqların yaradılması prosesini) görərlər (təsəvvür edərlər, gözləri qarşısına gətirərlər)²: «Elə qaçdı(lar) ki, əgər Allah saxlamasa (dayandırmasa, qarşısını almasa), göylər və yer yanardı» (Hədis).

¹ Əslində yalnız «o gündə ki Cəhənnəm gətirildi» ifadəsi sitat gətirilir.

² Bu mö'tərizədə verdiyim ifadələr mətni daha anlaşığılqı etməyə kömək etsələr də, qeyd etmək lazımdır ki, islam dininə görə, o dünyada olacağı xəbər verilən hadisələr təsəvvür edilməklə məhdudlaşmayıb real olurlar.

ON DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Cənnətin və Cəhənnəmin qapıları haqqında

Mülk (yer, əşyalar) aləminin cüz'lərini (hissələrini, əşyalarını, tərkib hissələrini) dərk etmək vasitəsi olan heyvani hissələr (duyğular) yeddidir: beş zahiri (xarici; üzdə, aşkarda olan) hissədir ki, onlara beş duyğu deyilir: iki batini (daxili) hissədir ki, onlar xəyal (təxəyyül) və vəhmdir (təsəvvürdür, yozumdur). [Bunlardan] biri surətləri dərk edən, biri mə'naları dərk edəndir. Fikirləşmə, yaddaş (yaddasaxlama) və xatırlama (yadasalma) isə hissələrdən (duyğulardan) deyillər, yalnız (əksinə) onların köməkçiləridirlər. Hər nəfs (kəs) ki, [öz] istəyin[in] ardınca getdi (kim öz istəyinə, hissələrinə tabe olsa) və [öz] ağıl[nı] istəy[in]ə tabe etsə («Öz istəyini [özünə] mə'bud edənə gördünmü?» – əl-Fürqan, 43), bu hissələrdən (duyğulardan) hər biri onun həlakının (həlak olmasının) səbəblərindən biri olar (birinə çevrilər): «Allah onu bilə-bilə azdırar» (əl-Casiyə, 23). [Onun] vəziyyəti (halı) o olar ki: «Amma kim özündən çıxar, bu alçaq həyatı üstün tutar, sözsüz, Cəhənnəm olar [ona] sığınacaq» (ən-Naziat, 37-38). Çünki bu hissələrdən hər biri Cəhənnəm qapılarından biri kimidir (birinə bənzər, birini əvəz edir): «Onun yeddi qapısı var, hər qapıdan onların müəyyən qismi keçər» (əl-Hicr, 44). Mələkut (hökmranlıq, səltənət, mələklər və ruh) aləmini dərk edən (anlayan) və bütün o hissələrə başçılıq edən ağıldır. Başçıya itaət olunmalı və o, nəfsi (insanı) öz istəyinə tabe olmağa qoymamalıdır ki, [bu] hissələrdən hər birinə əmr aləmindən [olan] ilahi kitabdan idrakı (dərk edilməsi) o (həmin) hissə xas olan bir ayə (mö'cüzə, nişanə, əlamət)

çatdırılsın (təqdim edilsin) və ağılla da ilahi (Allah) kəlamını (sözünü; ilahi sözü, kəlamı) yaradılış (xəlq) aləmindən alsın (qəbul etsin). O tayfa kimi etməsinlər ki [demişlər]: «...eşitsəydik, anlasaydıq [onu] əgər, düşməz idik o oda ki, dönə-dönə alovlanır» [əl-Mülk (İxtiyar), 10]. Ağılla adı çəkilməmiş yeddi dərk edən hissdən ibarət bu səkkiz duyğu Cənnət(in) qapıları kimidir (yerindədir, qapılarına bənzəyir): «Amma kim Tanrısının önündə durmaqdan qorxar, nəfsin[in] istəyinə qarşı çıxar, doğrusu, Cənnət olar [ona] sığınacaq» (ən-Naziat, 40-41).

ON BEŞİNCİ FƏSİL

Cəhənnəm(in) qapıçıları haqqında.

Yuxarı bərzəxlərdə (keçidlərdə) işləri yoluna qoyanlar ki: «And olsun süzərək şığıyanlara! And olsun [daima] ötüşənlərə! And olsun tədbirlə iş görənlərə!» – ayələri onların vəziyyətləri haqqındadır, on iki bürcdə (ulduz bürcündə, zodiak bürcündə) hərəkət edən, yeddi səyyarədir (planetdir). Yeddi ilə on ikinin cəmi on doqquz edir (olur). Aşağı bərzəxlərdə (keçidlərdə) işləri icra edənlər[in] də [sayı] on doqquzdur. Yeddi – nəbati qüvvələrin başlanğıcı (sayı)dır: üç kök və dörd budaq; on iki heyvani qüvvələrin başlanğıcı (sayı): [onlardan] on[u] hissələrin başlanğıcıdır (sayıdır) ki, o cümlədən beş zahiri (xarici; üzdə, aşkarda olan) və beş batini (daxili; içdə, gizlində olan) və biri cəzbətmə (cazibə), biri dəfətmə (dafə, uzaqlaşdırma, kənarətmə) qüvvəsi olan iki hərəkətəgətirmə başlanğıcıdır (qüvvəsidir). Cəmi on doqquz edər. Sonra, madam ki (nə qədər ki, bir halda ki), insanlar [bu] dünya həbsxanasında (zindanında) məhbusdurlar (həbsdədirlər), o on doqquz yuxarı və on doqquz aşağı işçinin (iş görənin) tə'sirinin əsiridirlər (tə'siri altındadırlar) və əgər bu mənəzildən (yerdən, dünyadan) keçsə[lər], şübhəsiz: «Necə yaşayırınsınız, eləcə də ölərsiniz və necə ölərsiniz, eləcə də dirildilərsiniz» (Hədis). Sonra, elə ki, həbsdən (həbsxanadan) Cəhənnəmə (Cəhənnəm zindanına) çatdı, Cəhənnəm Maliki (qapıçısı, rəisi) ona (o adama), deyildiyinə görə, birinin [adama] yapışması ilə iki on doqquz (iki dəfə on doqquz) [sayda] başqalarının da ona (o bir zəbaniyə) qoşulub əzab verdiyi bu on doqquz zəbani (Cəhənnəm qulluqçusu, xidmətçisi) («Üstündə [gözətçilər düz] on doqquz nəfərdir» (əl-Müddəssir, 30) ilə (vasitəsilə) [o] Sirati-müstəqimi (qıl körpünü, düzgün yolu ki: «Subhəsiz bu Mənim düzəimin yoludur, onu tutub ədin və

[başqa] yollara düşməyin (uymayın) ki, sizi Onun (Allahın) yolundan uzaq salmasın» (əl-Ən'am, 153) [– deyilmişdir], keçərək Qiyamətin (Qiyamət gününün) yol göstərəninin (yönəldəninin) saldıği işıqla (ışığıda, işığın köməyilə) Darüssələma (Salamatlıq, Əminamanlıq diyarına) çatıb bu on doqquz xidmətçidən (qulluqçudan, zəbanidən) xilas olanadək (tapadək) ona əzab verər (verəcək): «Allah bir-biri ilə razılığa gələ bilməyən bir neçə ağası olan bir kişini (nökəri, köləni) və bir nəfərə aid olan başqa bir kişini misal çəkdi. Bunlar ikisi heç bir-birinə bərabər ola bilərlərmi? [Əlbəttə, yox!]. Allaha həmd (alqışlar) olsun! Lakin onların çoxu [bunu] bilməzlər» (əz-Zümər, 29).

ON ALTINCI FƏSİL

Cənnət çayları və Cəhənnəmdə onların əvəzi [olacaq şeylər] haqqında.

Moizələr və nəsihətlər (öyüd-nəsihət) bütün insanlara fayda verdiyi kimi, su [da] bitkilərin və heyvanların bütün növlərinin həyat vasitəsidir (ünsürüdür, həyatının əsası, cövhəri, mayasıdır): «... hər bir canlı şeyi sudan yaratdıq» (əl-Ənbiya, 30). Lakin onun bə'zisi duzludur (acıdır), bə'zisi durğun (iylənmiş, üfunətli), bə'zisi axar. Ən yaxşısı axar[ı]dır (durğun olmayandır).

Süd canlıların (heyvanların) çox növünün bəslənməsi vasitəsidir (böyüməsinin səbəbidir) və sudan daha üstündür (daha az tapılandır, mövcud olandır). Elmlərin əsasları və zahiri cəhətləri [elm öyrənməyə] başlayanlara yol göstərmək (rəhbərlik etmək) vasitəsi olduğu kimi, [süd də] bitkilər və bə'zi heyvanlarla (canlılarla) [heç bir] əlaqəsi olmayıb, [yalnız] bə'zi heyvanların (canlıların) körpəlik [çağlarında] qidası olur. Ondan da bə'zisi (bir növü) [başqa şeyə] çevrilən, bə'zisi [öz halını] dəyişən, bə'zisi dəyişməz olur. Ən yaxşısı dəyişməz olan[ı]dır.

Bal süddən daha üstündür (az tapılandır, mövcud olandır). Çünki elmlərin həqiqətləri və qaranlıq cəhətlərindən [yalnız] seçmə adamlar (seçmələrin seçməsi olanlar) və tədqiqatçılar faydalana bildiyi kimi, o (bal) [da] bə'zi heyvanların (canlıların) qidası və bə'zi hallarda bə'zi növlərin [xəstəliklərinin] şəfa[sının] vasitəsidir; o, bütün məzaclara (xasiyyətlərə, təbiətlərə, səhhətlərə, həvəslərə) uyğun deyil. Ondan (balıdan) da bə'zisi (bir növü) bulanıqdır (qatışıqlıdır, keyfiyyətsizdir, tutqundur; təmiz, saf deyil), bə'zisi orta vəziyyətdədir (ortadır), bə'zisi təmiz (saf, saflaşdırılmış, süzülmüş). Ən yaxşısı təmizidir (təmiz baldır, saf baldır).

Çaxır (şərab, içki) isə balıdan üstündür (az tapılandır, daha az canlının istifadə etdiyi məhsuldur), çünki [yalnız] insanlara

bəzi hallarda [bu] dünya sakinlərinə (əhalisinə, adamlarına) haramdır (qadağandır) və onları murdarlayır. Cənnət sakinlərinə isə halaldır, onları paklaşdırır (onlar üçün pak hesab olunur). Ondan (içkidən) bəzisi əziyyətverici, bə'zisi orta [tə'sirə malik], bə'zisi ləzzətlidir (ləzzət verəndir); ən yaxşısı ləzzətli (ləzzət verəni) və paktır (paklaşdırıcı olandır). Beləliklə, su susuzluqdan (təşnəlikdən) xilas olmaq (qurtulmaq) vasitəsidir, süd nöqsandan (kiçiklikdən, balacalıqdan qurtulub böyümək), bal xəstəlikdən və içki (şərab, çaxır) qəmdən (qüssədən, kədərdən, qayğıdan). Cənnət sakinləri kamil [adamlar] olduqları üçün (olduqlarından) onlar bu dörd şeydən tam şəkildə ləzzət alırlar. Bir şey ki, ondan naqis (nöqsanlı), çatışmazlığı olan şeyə (adama) fayda dəyir (çatır), ondan kamilə də (kamil adama da) fayda dəyər. Bunun əksi ola bilməz: «Allahdan qorxanlara və'd olunan Cənnət belədir: orada axar su çayları, dadı dəyişməyən süd çayları, içənlərə ləzzət verən içki çayları və təmiz (saf, süzülmüş) bal çayları axır; orada onlar üçün hər növ meyvələrdən var» (Məhəmməd, 15). Ancaq Cənnət sakinlərinin meyvələri (sakinlərinə verilən meyvələr) [bu dünya adamlarının (sakinlərinin) nəzərində (gözündə) [bu dünya meyvələrinə] oxşar görünür. Bir halda ki, orada haqla (doğru ilə, həqiqi olanla) batil (yalan, puç) bir-birinə oxşar görünür, onda [onların] hər birinin altında (hər birinə aid) olan şeylər necə ola bilər (nə üçün oxşar görünməsin)? – «... onlara onun oxşarı verilmişdir...» (əl-Bəqərə, 25). Cəhənnəmdə isə bu dörd çayın əvəzində (qarşılığ) olaraq həmim (qaynar su), ğislin (bulanıq su, bulaşığı, irin), qatran və metal ərintisi (ərinmiş metal, filiz) [çayları] olacaq: «Biz bu misalları insanlar üçün çəkirik, onları yalnız bilicilər anlayırlar» (əl-Ənkəbut, 43).

ON YEDDİNCİ FƏSİL

Cənnətin və Cəhənnəmin xəzinədar[lar]ı (qapıçısı, qoruyucusu, gözətçisi) və insanların birinci (ilk) yaradılışda (vücadagəlmədə) olmuş yaradılışa (fitrətə) çatması haqqında.

İlk vücadagəlmədə (yaradılışda, inkişafda) başlanğıcda (əvvəl) insanlara vücad (bədən) vermişlər, sonra huş (ayıqlıq, ağıl, ruh), sonra qüdrət (güc, bacarıq), sonra iradə (istək). Belə ki, [onlar] əvvəldə bir qədər sülalə (süzülmüş palçıq, gil), toxum (su damlası, maya), qan laxtası, ət parçası, sümük[lər] və ət şəklində [olmuş], ondan sonra diri (dirilmiş) və xəbərdar (şüurlu) olmuşlar: «Görəsən, elə bir vaxt olmuşdur ki, bu insan, xatirdə olan bir şey olmamışdır o zaman?» (əl-İnsan, 1). Bir qədər diri olduqdan (yaşadıqdan) sonra onda (insanda) hərəkət və güc zühur etdi (üzə çıxdı, meydana gəldi). Bir qədər hərəkət etdikdən sonra onda faydalı (yaxarlı) olanla zərərli olan arasında fərq qoymaq (yaxarlı olanla zərərli olanı bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək) qüvvəsi yarandı (reallaşdı, üzə çıxdı, özünü göstərdi) və bundan sonra o faydalını (fayda verəni) istəyən, zərərli (zərər verəni) istəməyən (zərər verənə ikrah, nifrət edən) oldu. Son (məad; qayıdış yeri) ilk yaradılışa qayıdış olduğu üçün bu sifətlər (əlamətlər, qabiliyyətlər, bacarıqlar) insanda gərək bu sıranın əksinə olaraq yox olsun(lar). Belə ki, gərək əvvəl onun iradəsi hər şeyi vücuda gətirən [olan] mütləq vahidin iradəsində batsın (iradəsinə qarışsın, iradəsində həll olsun, iradəsinə qovuşsun) və yox olsun. Elə olsun ki, onun heç iradəsi qalmasın. Bir halda ki, hər şeyin mövcudluğu (varlığı) adı Uca olan mütləq vahidin iradəsinə tabedir (iradəsindən asılıdır), onda gələn (olan) hər şey Onun iradəsinə uyğun gəlməlidir (olmalıdır). Bu, razılıq dərəcəsidir (Allahın razı olduğu dərəcədir) və bu dərəcənin sahibi (bu dərəcəyə çatan kimsə) həmişə Cənnətdə olar: «Onlar üçün nə istəsələr var. Bizim yanımızda işə dəbə artıdır» (Qaf, 25). Buna görə (bu

səbəbdən) də Cənnətin xəzinədarına (qapıçısına, gözətçisinə) Rizvan (razılıq, razıolma) deyilir (adı verilmişdir). Bu məqama (dərəcəyə) çatmayan [kimsə] Cənnət ləzzəti və «Allahın razılığı daha böyükdür» (ət-Tövbə, 72) [ləyaqəti] görməz. Ondan sonra gərək onun (insanın) qüdrəti (gücü) O Uca Allahın qüdrətində (qüdrətinə qovuşub) yox olsun. Elə olsun ki, o öz qüdrətini heç bir vəchlə (heç cür) özünün qüdrəti bilməsin. Buna təvəkkül (ümid etmək, bel bağlamaq, arxalanmaq) mərtəbəsi (dərəcəsi) deyirlər: «Kim Allaha təvəkkül etsə (bel bağlasa), O ona (o kəsə) bəs edər. Şübhəsiz (doğrusu), Allah Öz əmrini yerinə yetirəndir. Allah hər şeyin qədərini (ölçüsünü) müəyyənləşdirmişdir» [ət-Təlaq (Boşama), 3]. Ondan sonra gərək onun (insanın) elmi O Uca Allahın elmində (elminə qovuşub) yox olsun. Elə olar ki, o öz-özlüyündə heç nə bilməsin. Bu dərəcəyə təslim (özünü Allaha təslim etmək, bütünlüklə Allahın ixtiyarına vermək) deyirlər: «Özlərini tam təslim etməyincə» (ən-Nisa, 65). Ondan sonra gərək onun vücudu (varlığı) Onun (Allahın) vücudunda (varlığında) yox olsun. Elə olsun ki, o öz-özlüyündə heç [mövcud] olmasın. Bu, vəhdət əhlinin (tərəfdarlarının – Allahın birliyini qəbul edib Ona qovuşacaqlarına inananların) məqamıdır (dərəcəsidir): «Onlar Allahın ne'mət verdiyi peyğəmbərlərdən...dir» (Məryəm, 58). Əgər bu yolun yolçusu çəkinməyib öz iradəsi ilə (istədiyi kimi) getsə (hərəkət etsə), onun iradəsi haqqa zidd (əks) olan müxtəlif istəklərin meydana çıxmasını zəruri edir: «Əgər haqq onların istəklərinə tabe olsaydı, göylər, yer və onlarda olanlar korlanardı» (əl-Mü'minun, 71). Öz istəyindən əl çəkməsə: «Onlarla onların istəkləri (iştah saldıqları) şey arasına örtük (pərdə) çəkilər (manəə qoyular)» (Səba, 54) və Uca Allahın qəzəbinə tutular (düçar olar): «Məgər Allahın razılığı ardınca gedən (razı olduğu kimi hərəkət edən) kəs (kimsə) Allahın qəzəbinə gələn bir kəs (kimsə) kimidirmi?» (Ali-İmran, 162). Onun istədiyi (nəfsi) onu uçuruma aparar, o heç bir arzuya yetməmək qandalları və zəncirləri ilə qandallanma, zəncirlənmiş (bağlanmış) olar.

Arzuya yetməmək qullara xas olan sifətdir. Bu səbəbdən (buna görə də) Cəhənnəmin qapıçısına (gözətçisinə) Malik (Ağa, Quldar) deyirlər. Bundan sonra isə təvəkkül (bel bağlamaq, ümid etmək) dərəcəsinin qarşılığı (əksi) köməksizlik (köməksiz qalmaq) mərtəbəsi (pilləsi, dərəsi, zirzəmisini) olar: «O sizi köməksiz qoysa, Ondan sonra kim sizə kömək edə bilər?» (Ali-İmran, 160). Təslim (özünü Allaha təslim etmək) dərəcəsinin qarşılığı (əksi) sayılmazlıq (hörmətsiz, alçaq olmaq) mərtəbəsi (pilləsi, dərəsi, zirzəmisini) olar: «Allahın hörmətsiz etdiyi kimsəyə heç kəs hörmət etmər» (əl-Həcc, 18), vəhdət dərəcəsinin qarşılığı (əksi) isə lə'nət mərtəbəsi (pilləsi, dərəsi, zirzəmisini): «Onlara Allah lə'nət edər, lə'nət edənlər də onları lə'nətləyər» (əl-Bəqərə, 159). Nəticədə birinci tayfanın (birinci növ insanların) qüdrətinin, elminin və varlığının yoxa çıxması [onların] sonsuz (tükənməz) qüdrətə, xüsusi elmə (bilyə) və əbədi varlığa (varolmaya, mövcudluğa) qovuşmasını zəruri etmişdir: «Bu böyük qələbədir (uduşdur)» (ən-Nisa, 12). Bu (ikinci) tayfanın bu sifətlərə malik olması isə onların sonsuz (tükənməz) dərəcədə gücsüz (aciz), tamamilə cahil (biliksiz) və həmişəlik yox olmasını zəruri edər: «Bu, böyük rüsvayçılıqdır» (ət-Tövbə, 63).

ON SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Tuba ağacı və Zəqqum ağacı haqqında.

Hərəkətlərin vücuda (meydana) gətirilməsinin (gəlməsinin) başlanğıcları (prinsipləri, səbəbləri) olan elm (bilik), qüdrət (bacarıq) və iradə (istək) insanlar üçün (insanlarda) üç müxtəlif (cürbəcür, növbənöv) sifətdir. Uca Allah üçün (Allahda) isə hər üçü bir [şeydir]. Amma müxtəlif cəhətlərdən (mənalarda) [götürdükdə] üç olur (üç cəhət aşkara çıxır). Bizim qəlblərimizdə (ürəklərimizdə, təsəvvürümüzdə) buyuruq (əmr) aləminə nisbəti olan (bağlı olan, aid olan) varlıq (vücut), ağlabatan (ağla gələn, təsəvvür olunan, düşünülən, xəyala gətirilən) yaxud hiss olunan surətləri (şəkilləri, görünüşləri) təsəvvür etmək, o surət, o üzdən (cəhətdən) ki, [biz onu] təsəvvür etmişik, bizə mə'lumdur və biz onu bilən oluruq və o üzdən (cəhətdən) ki, onu meydana gətirmişik (əldə etmişik, yaratmışıq, düzəltmişik), bizim bacardığımızdır (bacarıb yaratdığımızdır) və biz onu [düzəltməyi, yaratmağı] bacaranıq və o üzdən (cəhətdən) ki, biz onun təsəvvür olunmasını (görünməsinə) istədik (istəmişdik) [o] bizim istəyimizdir (istədiyimizdir) və biz onu istəyən oluruq. Beləliklə, bizim bildiyimiz (biliyimiz) bacardığımız (bacarığımız) və istədiyimiz (istəyimiz) hər üçü bir [şey] olur. Belə olduqda elm (bilik), qüdrət (bacarıq) və iradə (istək) birləşir. Habelə bütün varlıqlar O Uca Allahın elminə (biliyinə), qüdrətinə (bacarığına) və iradəsinə (istəyinə) nisbətən həmin hökmə malikdir (həmin vəziyyətdədir). Beləliklə, [bu] hər üç sifət Onun üçün (Onda) birləşir, demək olar ki, bir olur və Onun elmi ilə alim (bilici) olan, Onun qüdrəti ilə qüdrətli (bacarıqlı) olan və Onun istəyi ilə istəyən olan hər kəsin hökmü (vəziyyəti), Cənnət sakinləri haqqında dediyimiz kimi və xəbərdə (hədisdə) göstəriləndi kimi: «Mən onun qulağı olaram, o Mənimlə eşidər, gözü olaram, Mənimlə görər» (Hədis) belə olar: «Sən Mənə itaət et (boyun əy) səni Özüm kimi edim. Mənim kimi hər bir şey vardır»

(Qüdsi hədis)¹. Beləliklə, onun iradəsi nəyə bağlansa (nə ilə əlaqəyə girsə), [o şey] dərhal mövcud (var) olar, yəni onun arzusu (təmənnası) və (ilə) vicdanı (duyğusu) bir olar. Bu (mə'na), Cənnətdəki Tuba ağacı kimidir (ki) Cənnət sakinləri nə arzu etsələr (arzulasalar), onların arzusu (arzuladığı şey) bir dəfəyə (bir anın içində) o Tuba (xoşbəxtlik) ağacında hasil olar (görünər, yetişər) və hazır şəkildə onların qarşısına gələr: «Onlar nə xoşbəxtdirlər!² [Bu] nə gözəl qayıdış yeridir!» (ər-Rə'd, 29). Bu halın əksi o kəslərə üz verəcək (aidir) ki, bu üç sifət [onlarda] çoxluğa səbəb olsun (çoxluğu zəruri etsin), hər birinə uyğun olaraq [onlara] bir növ nakamlıq (bədbəxtlik) və əzab üz versin: «Cumun bir kölgəliyə ki, onun üç budağı var, nə bir kölgə salandır, nə alovdan qoruyar» (əl-Mürsəlat, 30-31). Onlar üçün Tuba ağacı əvəzinə (yerinə) Zəqqum ağacı olar: «O, Cəhənnəmin kökündə (özəyində) çıxan (bitən) bir ağacdır, cücərtiləri sanki şeytanların başlarıdır» (əs-Saffat, 64-65). Cücərti toxumun varlığının (vücuda gəlməsinin, göyərməsinin) başlanğıcıdır ki, ağacın bit(iril)məsinin səbəbi olur. Şeytanların başları isə insani istəklərdir (insanlara xas olan hisslərdir, nəfəsdir): «Şeytanlar [da] qan kimi Adəm oğlunun damarlarında yeriyir» (Hədis)³. Onların başları nəfslərin (insanların) istəklərinin başlanğıcları (istəklərinə başlanğıc verən səbəblər) olur. Beləliklə, nəfsin (insanın) istəyinin (hissinin) başlanğıcı bu ağacın bitməsinin başlanğıcı (səbəbi) və Cəhənnəm (Haviyə: Cəhənnəm dərəsi, uçurum) sakinlərinin mənşəyidir (yetişmə yeridir).

¹ Buxari, «Kitab ər-riqaq», 6021 sayılı hədis.

² Hərfən: «Onlar üçün Tuba [ağacı] var!».

³ Buxari, «E'tikaf», 1897 sayılı hədis; Müslim, «Salam kitabı», 4040

ON DOQQUZUNCU FƏSİL

Huri (ala, ahu, iri) gözlülər (Cənnət huriləri) haqqında.

Yəqin (şübhə etmədən) inanan insanın gözü müvəffəqiyyət (uğur) sürməsi ilə genişləndiyi üçün [o,] İbrahim kimi (sayaqı) hər iki aləmin səltənətini görə bilir: «Beləliklə, İbrahimə göylərin və yerin səltənətini göstərdik ki, [o,] şübhə etmədən inananlardan olsun» (əl-Ən'am, 75). Qüdrət sahibinin qeyb pərdəsindən zühur edən (üzə çıxan) və özlərini nuri-təcəlli (üzəçixma, görünmə işığı) vasitəsilə kainatın zərrələrindən birində göstərən (cilvələndirən) gələnlərini (göndərdiklərini, elçilərini, mələklərini) görə bilir. Şübhəsiz, deyildiyi kimi, [onlardan] hər biri yaradılmışların (varlıqların) görkəmlərindən ən xoş (gözəl) bir görkəmdə (surətdə, şəkildə) təmsil olunur (gözə görünür). Məryəmin hekayətində (əhvalatında) gəldiyi (deyildiyi) kimi: «... o ona xoş görkəmli bir insan kimi göründü» (Məryəm, 17). O müşahidədən (onları görməkdən) ləzzət almaq mahiyyətlə (zatla) surətin (formanın) bir-biri ilə birliyə (birləşməyə) aparıb çıxaran izdivacını (birləşməsinə, qoşalaşmasını) zəruri edən vəhdət aləmindən [olan] bir tə'sirdən (tə'sirin daşmasından) başqa [bir yolla] [mümkün] olmadığı üçün, Cənnət hurilərindən birinin yerində (əvəzi) olan o surətlərdən (formalardan, şəkillərdən) hər birinə bu izdivacdən (evlənmədən, cütləşmədən qoşalaşmadan) pay çatar (qismət olar): «Biz onları qara gözlü hurilərlə evləndirərik» (əd-Duxan, 54). Bu pərdə arxasındakıların (iffətlilərin; abır-həyalı, namusluların) çöhrəsi (üzü) əğyarın (özgülərin, yadların) və təzad (ziddiyyət) əhlinin gözündən (baxışından) qorunduğu üçün [onlar] «Çadırlarda qapanıb qalmış hurilər» (ər-Rəhman, 72) olurlar. Çoxluq (təkəssür) aləminin naməhrəmlərinin də mülk (əsvəlar) aləminin zahirində qalan və mələkut (səltənət)

aləminin batinində gizli (qapalı, örtülü) olan (o) tayfan (insanlar) kimi onların (hurilərin) vüsalına yetməsi (onlarla birləşməsi) mümkün olmadığından (olmadığı hökmü ilə): «Onlara onlardan əvvəl nə bir insan, nə də cinlər toxunmuş(dur)» (Ər-Rəhman, 74), onlar və o halın (vəziyyətin) hər dəfə təkrarlanması (yenidən qayıtması, baş verməsi) öz sevdiyini çətin (gərgin) axtarışlardan sonra yenidən tapanda olduğu kimi, əvvəlki dəfədən (əvvəlkindən) daha artıq bir ləzzət almaı vacib etdiyi (almaya səbəb olduğu) üçün o ləzzətlərin bəkarəti (tərəvəti, paklığı) və şirinliyi (dadı) hər dəfə yeniləşər (yeni görünər, yeni bir keyfiyyətlə hiss olunar).

İYİRMİNCİ FƏSİL

Onun (Allahın) mükafatı, cəzası və ədaləti haqqında.

Mükafat [vermək] Allahın fəziləti(ndən)dir (lütfkarlığıdır, həssaslığıdır), cəza [vermək] Onun ədalətindən (ədalətli olmasından). Bu səbəbdəndir ki: «Kim yaxşı əməllə gəlsə (əməl işləsə), ona ondan da yaxşısı (mükafat) verilər; kim pis əməllə gəlsə (əməl işləsə), pis əməl işləyənlər yalnız işlədikləri əməllə mükafatlandırılar» (əl-Qəsəs, 84). Habelə: «Kim yaxşı əməllə gəlsə (əməl işləsə), ona onun on misli verilər, kim pis əməllə gəlsə (əməl işləsə), yalnız o qədər cəza alar» (əl-Ən'am, 160). Başqa bir yerdə isə [deyildir]: «Mallarını Allah yolunda xərcləyənlər yeddi sünbül bitirib hər bir sünbülündə yüz dən olan bir dənə (toxuma) bənzər; Allah istədiyi kimsəyə iki qat (qat-qat) artıq verdi (verər)» (əl-Bəqərə, 261). Amma bir tayfa (elə insanlar) var ki, fəzilət dairəsindədirlər (dairəsinə daxildirlər), «Allah onların pisliliklərini yaxşılıqlarla əvəz edər (yaxşılıqlara çevirər)» (əl-Fürqan, 70). Onların əksi (qarşılığı) onlardır (o kəslərdir, elələridir) ki, «... onların əməlləri puça çıxar» (əl-Bəqərə, 217). Bir tayfa var ki, ədalət dairəsindədirlər (dairəsinə daxildirlər): «Kim bir zərrə xeyir işlər, görər onu[n xeyrin], kim bir zərrə şər işlər, görər onu[n zərərin]» [əz-Zəlzələ (Yer tərpənməsi), 7-8]. Onların əksi (qarşılığı), şübhəsiz, onlardır (elələridir) ki, «Sözsüz, onlar axirətdə ən çox uduzanlardır» (Hud, 22) [kəlamı(, sözü)] onlar haqqındadır. Habelə bir tayfa: «Sizə Öz mərhəmətindən iki pay versin» (əl-Hədid, 28), başqa bir tayfa: «... onlara iki dəfə əzab verəcəyik» (ət-Tövbə, 101), başqa bir tayfa mükafatda: «... onlar üçün qat-qat (ikiqat) artırılar; onlara olduqca qiymətli bir mizd çatar» (əl-Hədid, 16), başqa bir tayfa «onlara ikiqat əzab verilər» (Hud, 20) [vəziyyətində olarlar]. Bu fərq (təfəvüt) hər tayfaya nisbətən yaxşılıqlar və pisliliklər arasındakı fərqdən (təfəvütdən) doğur. [Belə] ki: «Yaxşı (xeyirxah) adamların yaxşılıqları (etdikləri yaxşılıqlar) [Allahın və onun (ədalətli) ədalətlərinə pisliliklərinə

bərabərdir (əməlləri kimidir)» (Hədis). Adəmin (insanın) pisliyindən (pis əməllərindən) İblisin (şeytanın) pis əməlinədək (Adəmin pis əməli ilə İblisin pi əməli arasında) isə çoxlu (böyük) fərq (təfavüt) var. Xəbərdə (hədisdə) deyilir ki, «Xəndək [döyüşü] günü Əlinin [qılıncının] zərbəsi (gücü) şeytanlarla insanların (səqəlanı) [birlikdə etdikləri (yaxşı)] əməl[lər]inə bərabərdir» (Hədis). Bütün savabların ən ucası (üstünü) o kəslərin [işlədiyi] savabıdır ki, [onlar] onun hökmü ilə (nəticəsində) özlərinin həqiqi (əsl, doğru) dünyasının qapısını açarlar: «Hər bir yaxşılıqdan (xeyirxahlıqdan) üstün (yuxarı, yaxşı) o yaxşılıqdır (xeyirxahlıqdır) ki, insan Allah yolunda qətlə yetirilsin (ölsün)» (Hədis). Habelə, bütün cəzaların başı (ən üstünü, dəhşətli) o kəslərin (çəkəcəyi) əzabıdır ki, [onlar] onun hökmü ilə (nəticəsində, sayəsində) özlərinin həqiqi (əsl, doğru) dünyasını uduzurlar (itirirlər): «... özlərini uduzanlar» (əl-Ən'am, 12) [onlardır]. Əməlləri savabla birləşənlər (bir olanlar) ən böyük qələbə (uğur, uduş) sahibidirlər (qələbə çalanlardır): «Heç kəs bilmir ki, onlar üçün gözlərin bəbəyindən (bəbəklərindən) nə gizlədilmişdir» (əs-Səcdə, 17). [Bu] onlar haqqındadır: «Heç bir gözün görmədiyi, heç bir qulağın eşitmədiyi, heç bir insanın ağlına gəlməyən (yadına düşməyən) [şey]» (Hədis). Onlar səvabdan¹ azaddırlar. Çünki [bu] dünya və axirət [dünyası] Allah adamına (adamı üçün) haramdır: «[Bu] dünya axirət [dünyasının] adamlarına (haramdır), axirət [dünyası] [bu] dünya adamlarına (haramdır), onlar (bunlar) ikisi Allah adamlarına haramdır»².

¹ Burada «səvab» sözü sad () hərfi ilə yazıldığından «mükafat» kimi tərcümə etmədim. Sə () hərfi ilə yazılıb «mükafat» mənası olsa belə, anlaşılmazlıq aradan qalxmır. Odur ki, olduğu kimi oxucu və tədqiqatçıların ixtiyarına verməyi üstün tutdum.

² Bu mətn ayə deyil, hədis olduğu da nə göstərdiyim doqquz hədis kitabı ilə təsdiqlənir, nə də İran nəşrinin tədqiqatçısı çıxarışlarda buna

Bu vaxt (anda, hələlik) yazılması əl verən (mümkün olan) budur. Bu fəsillərə nəzər salan [Allah] bəndələr[in]dən o gözlənir (onu gözləyirəm, xahiş edirəm) ki, xeyir-duanı uzaq etməsinlər (xeyir-dua verməyi unutmasınlar, artıq bilməsinlər) və düzəldilməsi mümkün olan səhvləri düzəltsinlər. «Allah müvəffəqiyyət (uğur) verəndir¹. Sənin qənirsiz Tanrın təsvir edildiyindən daha qüdrətlidir. [İnsanlara elçi] göndərilənlərə salam, aləmlərin Tanrısı Allaha alqışlar olsun!» (əs-Saffat, 180-182).

¹ Bu cümlə, sitatda ayənin tərkibində verilməsinə baxmayaraq, Quranın tərkibində deyil.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz.....	3
İran nəşrinə nəşirin ön sözü	12
(Giriş)	14
I fəsil. Axirət yolu və onun yolçuları haqqında.....	17
II fəsil. Başlanğıc və son, ilk yaradılışdan gəlib sona çatma, Qədir gecəsi və Qiyamət günü haqqında.....	20
III fəsil. Hər iki dünya, insanların bu dünyadakı və o dünyada- dakı dərəcələri haqqında.	24
IV fəsil. Axirətin məkanı və zamanı haqqında.....	30
V fəsil. Yaradılmışların toplanışı (həşr) haqqında.	32
VI fəsil. O, dünyada insanların siniflərə bölgüsü (təsnifatı), Cənnət və Cəhənnəm haqqında.....	35
VII fəsil. Sirat [körpüsü] haqqında.	36
VIII fəsil. Əməl dəftərləri, möhtərəm katiblər, yaxşı və pis adamlara göydən mələklərin və şeytanların gəlişi (enməsi).	41
IX fəsil. Hesab çəkilməsi və hesab çəkilən adamların təbəqələri (təsnifatı).....	45
X fəsil. Əməllərin çəkilməsi və tərəzi haqqında.....	47
XI fəsil. Göylərin qatlanması (bükülməsi, qatları) haqqında.....	49
XII fəsil. Sur çalınması və yerlə göyün yerlərinin dəyişməsi (dəyişəcəyi) haqqında.....	51
XIII fəsil. Qiyamət günü baş verəcək hallar və insanların (yaradılmışların) Ərəsət meydanında (çölündə) duruşu.....	53
XIV fəsil. Cənnətin və Cəhənnəmin qapıları haqqında.....	56
XV fəsil. Cəhənnəm(in) qapıçıları (gözətçiləri) haqqında.....	58
XVI fəsil. Cənnət çayları və Cəhənnəmdə onların əvəzi [olacaq şeylər] haqqında.....	60
XVII fəsil. Cənnət və Cəhənnəmin xəzinədar[lar]ı (qapıçısı, qoru- yucusu, gözətçisi) və insanların birinci (ilk) yaradılışda (vücuda gəlmədə) olmuş, yaradılışa (fitrətə) çatması haqqında.....	62
XVIII fəsil. Tuba ağacı və Zəqqum ağacı haqqında.....	65
XIX fəsil. Huri (ala, ahu, iri) gözlülər (Cənnət huriləri) haqqında.....	67
XX fəsil. Onun (Allahın) mükafatı, cəzası və ədaləti haqqında.....	69